

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΜΑΟΣ

Ἦ

ΟΙ ΠΙΟ ΑΨΗΛΕΣ ΚΙ ΕΥΑΙΣΘΗΤΕΣ ΑΝΤΕΝΕΣ

Στὸ σπίτι μου στὴν Κέρκυρα, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ γραφεῖο μου, κρέμεται στὸν τοῖχο ἓνα κάδρο μὲ τὴν ἀναπαραγωγή μιᾶς χαλκογραφίας. Εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμ. 173/240 ἀντίτυπο τοῦ ἔργου τοῦ Rockwell Kent μὲ τίτλο *Τὸ Πίκουοντ*. Οἱ ἀριθμοὶ καὶ ἡ σχετικὴ πληροφορία ἔχουν γραφτεῖ μὲ μολύβι καὶ μὲ ἐντελῶς ιδιότυπα γράμματα — θὰ ἔλεγε κανεὶς μὲ γράμματα «χαρακτηριστικά» καὶ «ποῦ σοῦ χτυπᾶνε ἀμέσως στὸ μάτι». Γι' αὐτὸ καὶ κάμποσοι φίλοι καὶ γνωστοί, «τὴν Ἱερουσαλήμ παροικουῦντες», ὅταν πρωτοῆλθαν στὸ σπίτι μου, ἔτυχε νὰ ἀναγνωρίσουν ἀμέσως τὸν γραφικὸ χαρακτήρα: «Τὰ γράμματα τοῦ Ἀρμάου!»

Ναί, ὄντως! Τὰ γράμματα τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου... Ὅταν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1991 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὶς Ἐκδόσεις Gutenberg ὁ πρῶτος τόμος τῆς σειρᾶς *Orbis Literae* — ποῦ σήμερὰ πιά, σημειωτέον, ὄχι μόνον ἔχει ἀβγατίσει, ἀλλὰ καὶ ἔχει καταστειῖ «ἐμβληματικὴ» καὶ ἤδη προώρως (μὰ καὶ δικαίως) «θρυλική» — μὲ τὴ μετάφραση τοῦ μελβιλιανοῦ *Μόμπι Ντικ* ἀπὸ τὸν Ἀ. Κ. Χριστοδούλου, εἶχε διανεμηθεῖ κατὰ τὴν ἐπίσημη παρουσίαση τοῦ ἔργου στὴν αἴθουσα τῆς ΕΣΗΕΑ «ἀναμνήσεως χάριν» τὸ ἀναφερθὲν ἔργο τοῦ ἀμερικανοῦ εἰκαστικοῦ καλλιτέχνη, τὸ ὁποῖο, ἐπειδὴ μοῦ ἄρесе πάρα πολὺ, τὸ ἔδωσα στὸν μὲ μεγάλη διαφορὰ καλύτερο κορνιζοποιὸ τῆς Ἑλλάδας, τὸν Βαγγέλη Ντολμαδάκη, νὰ μοῦ τὸ καδράρει. Κι ἔτσι τὸ ἀπέριττο, ἀλλὰ καὶ τόσο δουλεμένο κάδρο μὲ τὸ θέμα τοῦ *Πίκουοντ* τὸ ἔχω ἀπέναντί μου καὶ τὸ βλέπω ἀπὸ τὸ 2001, ποῦ ἀπέκτησα τὸ σπίτι μου στὴν Κέρκυρα, μέχρι τώρα ποῦ σέρνω αὐτὲς ἐδῶ τὶς ἠλεκτρονικὲς ἀράδες στὴν ὀθόνη τοῦ ἀγαπημένου μου Mac.

Ἄν ἦτανε ἀκόμη ἀνάμεσά μας ὁ Ἀρμάος, δὲν θὰ παρίστατο ἀνάγκη νὰ γράψω τίποτε ἀπὸ τοῦτα. Θὰ ἦταν τελείως ἄσκησις — μὲ ὅλες τὶς

σημασίες τῆς λέξης. Ἀπὸ τὶς 31 Μαΐου 2015, πὺ ἀποχαιρετιστήκαμε διὰ παντός, τὰ σχετικὰ μὲ ἐκεῖνον πράγματα, πὺ συναντᾶμε καὶ βιώνουμε, ἔχουν λάβει ἄλλες διαστάσεις, ἄλλες σημασίες καὶ ὑπηρετοῦν πλέον σκοπιμότητες ἀνείκαστος. Γνωρίζω ὅτι μακρηγορῶ... ὅτι τείνω πρὸς τὸν πλατειασμό... — καί, ναί, τὸ ὁμολογῶ: ἐσκεμμένα τὸ κάνω· ὅπως ὁμολογῶ ἐπίσης ὅτι νιώθω ἐντελῶς ἄβολα προσπαθώντας νὰ γράψω ὅ,τι γράφω. Γράφω καὶ σβήνω ἤδη πολὺ σὲ τοῦτες τὶς τρεῖς πρῶτες παραγράφους: μόλις δῶ κάποια λέξη πὺ (γιὰ ὅποιονδήποτε —καὶ σχεδὸν πάντοτε ἀδιευκρίνιστο— λόγο) μὲ ἐνοχλεῖ, ἀμέσως δίνω ἐντολὴ *delete*.¹ Ἐξομολογοῦμαι, πάντως, ὅτι τὸ κάνω, ἐπειδὴ δὲν θέλω ἐπ' οὐδενὶ νὰ λημματοποιήσω τὸν Δημήτρη Ἀρμάο καὶ νὰ καταπιαστῶ νὰ γράψω κάτι γι' αὐτόν, καὶ δὴ «κατὰ παραγγελίαν», σὰν νὰ προορίζεται νὰ βρεῖ θέση σὲ κάποια ἐγκυκλοπαίδεια ἢ σὲ κάποιο λεξικὸ λογοτεχνῶν.

Γράφω ὅ,τι γράφω καὶ σκέφτομαι ὅτι εἶμαι «τρόπον τινὰ» τυχερός: μὲ τὸν θάνατο ἔχω ἐξοικείωση «ὀμαλή», καὶ ἀπὸ τοὺς στενοὺς φίλους μου —μέχρι νὰ χάσω τὸν Ἀρμάο— εἶχα χάσει μόνο τὸν Παναγιώτη Γαρίδη, κατὰ σύμπτωση ἄνθρωπο τοῦ βιβλίου καὶ ἐκεῖνον, καὶ τὸν Νίκο Παπαδόπουλο, τὸν ποιητὴ. (Μετά ἀπὸ τὸν Ἀρμάο, κατὰ τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Δεκέμβρη τοῦ 2017, χάθηκε, δυστυχῶς, καὶ ὁ Θανάσης Χαρμάνης, καὶ μέσα σὲ τρεῖς μέρες, ἀπὸ τὶς 20 ὠς τὶς 22 Ἰουλίου 2018, ἔφυγαν ἀπ' τὴ ζωὴ ἡ Γιώτα Ἀργυροπούλου, ὁ Χρῖστος Ρουμελιωτάκης καὶ ὁ Μάνος Ἐλευθερίου...) Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ 31^η Μαΐου δὲν εἶναι γιὰ ἐμένα ἡ «καλύτερη» ἡμέρα τοῦ ἔτους: 31 Μαΐου 2015 ἔφυγε ὁ Δημήτρης Ἀρμάος· τρία χρόνια νωρίτερα, στὶς 31 Μαΐου 2012, εἶχε φύγει ὁ πατέρας μου, συνονόματός του.

¹ Καὶ δὲν εἶναι καθόλου λίγες οἱ φορές πὺ, διαβάζοντας καὶ ξαναδιαβάζοντας τὰ ἐδῶ γραφόμενά μου, ἔκανα διορθώσεις καὶ προσθήκες καὶ ἀπαλείψεις προβαίνοντας σὲ ὅ,τι τέλος πάντων ἐπίστευα κάθε φορὰ ὅτι μοῦ ἐξασφαλίζει ἀκρίβεια καὶ καθαρότητα στὸν λόγο.

Αφορμῆς δοθείσης λέω ἐδῶ ὅτι θυμᾶμαι τὴν ἡμέρα (καὶ τὴ μοναδικὴ φορὰ) ποὺ εἶχαν συναντηθεῖ ὁ Ἀρμάος μὲ τὸν πατέρα μου στὸ δικηγορικὸ γραφεῖο ποὺ εἶχα στὴν ὁδὸ Σίνα, στὴν Ἀθήνα, ὅταν ἤμουν ἀκόμα δικηγόρος — πρὶν ἀπὸ τὸ 1993. Εἶπε κάποια στιγμή κάτι ὁ πατέρας μου ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, μὲ τὸν ὁποῖον ἐντελῶς ἐρασιτεχνικῶς ἀσχολεῖτο ἀπὸ τὰ μαθητικά του χρόνια (στὴ δεκαετία του '30), καὶ ἔπιασαν σὲ λίγο οἱ δύο τους νὰ μιλᾶνε περὶ ἱστορίας, γιὰ νὰ φτάσουν τὴν μᾶλλον ἀσύνεκτη κουβέντα τους ἴσαμε τὴ γραμματικὴ καὶ τὸ συντακτικὸ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς — ἡσσησθαι, πύστις, *Cartago delenda est, ius verrinum* καὶ τὰ τοιαῦτα· ἡ συζήτησή τους κράτησε ἐπὶ ὥρα πολλή, σὰν νὰ γνωρίζονταν χρόνια καὶ σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχε καμία διαφορὰ ἡλικίας ἢ χάσμα «γενεῶν» καὶ «ἀντιλήψεων». Ἐννοεῖται ὅτι δὲν θυμᾶμαι τὸ ιδιαίτερο τί τῆς συζήτησης ἐκείνης (γι' αὐτὸ καὶ λίγο παραπάνω εἶπα ὅτι ἦταν ἀσύνεκτη), ἀλλὰ στὸν νοῦ μου μέσα (ἐκτὸς τῶν τεσσάρων ἐντελῶς χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων ποὺ ἤδη ἀνέφερα) ἔχει μείνει κάτι ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ ξεχαστεῖ: τὸ γέλιο τοῦ Ἀρμάου, ὅταν τοῦ ἔλεγε ὁ πατέρας μου γιὰ τὴ γερονδιακὴ ἔλξη καὶ γιὰ τὸ κατὰ δοτικὴν ποιητικὸ αἶτιο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κικερῶνεια *γουρουνόσουπα* τοῦ Βέρρη... γιὰ τὸ εἰρημένο *ius verrinum*! Τὸ γέλιο του τὸ εἶχα μὲν ἀκούσει πολλές φορές ὡς τότε, ἀλλὰ ἐκείνη τὴν ἡμέρα μοῦ εἶχε φανεῖ εὐηχότερο: σὰν νὰ ἀπολάμβανε ὡς τὰ οὐράνια τὴ δημιουργηθεῖσα κατάστασι. Καὶ ὅπως χτύπαγε —τὸ εἶπα στὴν ἀρχή— ἀμέσως στὸ μάτι ὁ γραφικὸς του χαρακτήρας, ἔτσι χτύπαγε ἀμέσως στὸ ἀφτὶ καὶ τὸ βροντερό, σχεδὸν προσωδιακῶς ἐκφερόμενο γέλιο του — μόνον ποὺ αὐτὸ τὸ τελευταῖο χτύπαγε καὶ στὴν καρδιάα καὶ σὲ ὅλο σου τὸ σῶμα: τὸ ἄκουγες καὶ εὐφραίνουσιν, καὶ σὲ ἄγγιζε ἴσαμε μέσα στὸ μεδούλι σου· ἤξερες ὅτι ὁ ο ὕ τ ω γ ε λ ῶ ν ἀ ν ἦ ρ π ά ν υ ἀ γ α θ ό ς ἐ σ τ ι !

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γέλιο τοῦ Ἀρμάου, ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸ ξεχάσει ὅποιος ἔστω καὶ ἅπαξ τὸ ἔχει ἀκούσει, ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ ξεχάσω καὶ κάτι ἄλλο: ὅσες φορές —καὶ ἦσαν πάμπολλες— τὸν εἶχα ἐπισκεφθεῖ στὸ σπίτι

του, με τὸ πού μου ἀνοίγει τὴν πόρτα, ἀντὶ ἄλλου χαιρετισμοῦ ἢ προσφωνήσεως μου πρότεινε τὸ πακέτο τῶν τσιγάρων του: «Σιγαρεττάκι;» Οὐδέποτε ὑπῆρξα καπνιστῆς — εἰμὴ μόνον περιστασιακά. Στὸν Ἀρμάο ποτὲ δὲν ἀρνήθηκα νὰ φουμάρουμε ἓνα ἢ καὶ δυὸ-τρία καμιά φορὰ «σιγαρεττάκια»: ἐκεῖνος μὲν ἀναβε μὲ τὴ φωτιά τοῦ μόλις καπνισμένου τὸ ἐπόμενο, ἐγὼ τὸν συνόδευα ἀπλῶς στὶς κορυφώσεις τῶν πολύωρων συζητήσεών μας — κάτι σὰν ἀκομπανιαμέντο πές. Ἄν μὲν στὴ φούμα ἦταν ἀπαικτος καὶ ἀνίκητος, ἐκεῖ πού τὸν «νικοῦσα» ἦταν στοὺς καφέδες — ἂν και μπορῶ νὰ πῶ ὅτι στὴν καφεποσία δύσκολα βρίσκεται ἀξιόμαχος ἀντίπαλός μου. Γιὰ δὲ τὸ ἀλκοὸλ οὔτε λέξη: τοῦ Δημήτρη τοῦ ἄρρεσε πολὺ νὰ πίνει ἓνα-δυὸ οὐίσκια μόλις εἶχε γιὰ τὰ καλά νυχτώσει· ἐγὼ, ὄχι μὲ τὸ οὐίσκι, μὰ οὔτε καὶ μὲ τὸ κρασί δὲν ἔχω σχέση — κι ἄς ἔχω ζήσει κάμποσα χρόνια στὴ Νεμέα...

Συζητούσαμε ἐπὶ ὥρες καὶ ὥρες, πλεῖστες δὲ ὅσες φορὲς χωρὶς κὰν ἀφορμὴ, περιβαλλόμενοι ἀπὸ ντάνες βιβλίων σὲ τραπέζια καὶ στὸ πάτωμα, μιᾶς καὶ οἱ βιβλιοθήκες ὀλόγυρά μας — ἀπὸ κάτω ἕως ἐπάνω σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῶν τοίχων — ἦσαν γεμάτες μὲν, τιγκαρισμένες σὲ διπλοσειρὲς μὲν, ἀλλὰ νοικοκυριστικά τακτοποιημένες. Δὲν ὑπάρχει σημαντικὸ βιβλίον πού νὰ λείπει ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀρμάου. Πόσες καὶ πόσες φορὲς δὲν μου προμήθευσε ὑλικό, γιὰ νὰ μὴν τρέχω σὲ «μεγάλες» βιβλιοθήκες καὶ «χάνω τὸ χρόνο μου» σὲ μετακινήσεις καὶ διατυπώσεις! Τὸ βιβλίον ἦταν ἡ ζωὴ του... στὸ βιβλίον ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του... Ἀρμάος καὶ βιβλίον εἶναι ὄροι συνώνυμοι — αὐτὸ δὲν τὸ λέω μόνο ἐγὼ, ἀλλὰ καὶ ὅσοι εἶχαν τὴν ἀγαθὴ τύχη νὰ τὸν ἀνταμώσουν συνεργαζόμενοι μὲ ὅποιαδήποτε ιδιότητα σὲ ἐκδόσεις.

Διευκρινίζοντας ὅτι γράφω ὅσα γράφω ὄχι κατόπιν μελετημένου σχεδίου, ἀλλὰ ἔτσι ὅπως μου ἔρχονται στὴ μνήμη, θὰ γράψω τώρα κάτι σημαδιακὸ πού μου εἶχε διηγηθεῖ ὁ φίλος μου ὁ Ἀρμάος σχετικὰ μὲ τὰ βιβλία «του». Ὅταν τοῦ εἶχα δείξει στὴ βιβλιοθήκη μου τὴ δευτέρη (καὶ

δυσεύρετη) έκδοση τοῦ *Μαριάμπα* τοῦ Γιάννη Σκαρίμπα, καὶ ἀφοῦ, εὐκαιρίας δοθείσης, μιλήσαμε γιὰ τὴν ἀγάπη ποὺ τρέφαμε γιὰ τὸν συγγραφέα ἀπὸ τὸ Γριπονήσι καὶ ἐγὼ τοῦ εἶπα ὅτι πρωταγόρασα, μαθητὴς ὢν ἀκόμα, τὸ 1976 στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Μπαρμπουνάκη τὶς *Τρεῖς ἄδειες καρέκλες* στὴν έκδοση τοῦ Κάκτου (καὶ τοῦ ἔδειξα τὸ σχετικὸ τομίδιο), μοῦ εἶπε ὅτι τὴν ἴδια χρονιά εἶχε πάρει κι ἐκεῖνος ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο τῆς γειτονιάς του ὅλα τὰ βιβλία τοῦ Σκαρίμπα ποὺ εἶχε ὡς τότε ἐκδώσει ὁ Κάκτος καὶ ὅτι εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὸν καλὸ βιβλιοπώλη νὰ τὰ «γράψει» καὶ ὅτι τὴν πίστωση θὰ περνοῦσε νὰ τὴν πληρώσει ὁ πατέρας του, ὁ Πτολεμαῖος. Ὅμως ὁ Πτολεμαῖος, ἀφοῦ ἐξήγησε στὸν γιό του ὅτι ἦταν ἐντελῶς ἀδύνατον νὰ γίνεи κάτι τέτοιο, διότι τὸ κόστος τῆς ἀγορᾶς ἦταν μεγάλο καὶ ἡ οἰκογένεια δὲν ἔχει χρήματα, τὸν ἔστειλε νὰ ἐπιστρέψει τοὺς τόμους στὸν βιβλιοπώλη, ὁ ὁποῖος, ὅταν ἀκουσε τὸν Δημήτρη νὰ τοῦ λέει «Ἀδυνατοῦμε νὰ τὰ ἀγοράσουμε, γιὰτὶ εἴμαστε φτωχοὶ ἄνθρωποι», τοῦ χάρισε τὸ *Θεῖο Τραγὶ* καὶ τὴν *Τυφλοβδομάδα* στὴ *Χαλκίδα*. Καὶ λέω ἐδῶ: τέτοιοι βιβλιοπῶλες μᾶς μόρφωσαν, μᾶς ἔκαναν ἄνθρωπους... Ὁ δὲ συγκεκριμένος, ὁ βιβλιοπώλης τοῦ Ἀρμάου, τοῦ ὁποῖου ἀγνοῶ τὰ στοιχεῖα καὶ ὁ ὁποῖος μᾶλλον θὰ εὐρίσκεται πιά ἐν κόλποις Ἀβραάμ, εὐεργέτησε χωρὶς κἂν νὰ τὸ φαντάζεται τὸ «ἐλληνικὸ βιβλίον» μὲ τὴ γενναιόδωρη ἐκείνη χαριστήρια στάση του: φτωχὸς ἄνθρωπος ὁ ἴδιος συγκινήθηκε ἀπὸ τὴν αἰτιολογία τῆς μὴ ἀγορᾶς τῶν ἀντιτύπων καί, δωρίζοντας δύο ἀντίτυπα στὸν Ἀρμάο, τοῦ δίδαξε πῶς νὰ συμπεριφέρεται κι ἐκεῖνος ἐν γένει μὲ τὰ βιβλία. Ὁ Ἀρμάος, ποὺ ἦταν σὲ ὅλα του γενναιόδωρος, μὲ τὰ βιβλία ἦταν γενναιόδωρος στὸν ὑπερθετικὸ βαθμό: πέραν δὲ τοῦ ὅτι χάριζε ἀφειδῶς βιβλία, τοὺς ἀφιέρωσε καὶ τὴ ζωὴ του ὅλη.

Προτοῦ γνωριστοῦμε τὸ 1990, τὸν ἤξερα ἀπλῶς ὡς ὄνομα. Ἦμουν καθημερινὸς ἀναγνώστης τῆς νιόβγαλτης τότε ἐφημερίδας *Πρώτη*, στὴν ὁποία ὁ Δημήτρης ἔγραφε κρατώντας τὴ στήλη τοῦ βιβλίου. Τὸ ὄνομά του τὸ εἶχα πρωτοδεῖ, πάντως, κάμποσα χρόνια νωρίτερα στὸ περιοδικό

Πολίτης, πού εξέδιδε ο Άγγελος Ἐλεφάντης. Εἶχε γράψει μιὰ ἐκτενὴ ἐπιστολή — θὰ μπορούσες κάλλιστα νὰ τὴ χαρακτηρίσεις δοκίμιο — γιὰ νὰ ἀμφισβητήσῃ θέσεις πού εἶχε δημοσιεύσει σὲ προηγούμενο τεῦχος ὁ μετέπειτα πρῶτος ἐπὶ κυβερνήσεως ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ διατελέσας ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ Ἀριστείδης Μπαλτὰς σχετικά μὲ τὸ τί καὶ τὸ πῶς τῆς Λογοτεχνίας. Στὸν νοῦ μου εἶχε μείνει ὁ — μὲ τὴ φιλοσοφικὴ σημασία του ὄρου — ἐριστικὸς χαρακτήρας τῶν γραφομένων του, πού ὑποστύλωναν τὶς ἀπόψεις του. Ἀλλά, φεῦ, ὅποιος γνώρισε τὸν Δημήτρη ξέρεῖ ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ μόνη ἔρις πού ἐπέτρεπε στὸν ἑαυτό του: ὁ Ἀρμάος ἤξερε νὰ ἐπιμένει καὶ νὰ ἐπιβάλλεται χωρὶς νὰ ἐρίζει καὶ χωρὶς νὰ προσβάλλει — τόσο φιλτραρισμένες καὶ τόσο ἔμπεδες ἦσαν οἱ προσηλώσεις του. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἦταν τὸ πρῶτο πού παρατήρησα ἀμέσως, μόλις τὸν γνώρισα· καὶ ἦταν στολισμένο μὲ ἓνα πλατύ... πλατύτατο χαμόγελο.

Τὸν Ἀρμάο τὸν γνώρισα, ὅπως προεῖπα, τὸ 1990. Εἶχα τελειώσει τὶς διδακτορικὲς σπουδές μου στὴ Γερμανία, εἶχα ἐπιστρέψῃ στὴν Ἀθήνα καὶ εἶχα προσληφθεῖ ὡς νομικὸς σύμβουλος στὴν ΠΟΕΒ (: στὴν Πανελληνία Ὀμοσπονδία Ἐκδοτῶν καὶ Βιβλιοπωλῶν). Στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ΠΟΕΒ συμμετεῖχε ὁ Γιώργος Δαρδανός, ὁ «Gutenberg». Στὸ τέλος τῆς πρώτης συνεδρίασης τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου μὲ πλησίασε ὁ Δαρδανός καὶ μοῦ εἶπε νὰ περάσω τὴν ἐπόμενη μέρα ἀπὸ τὰ γραφεῖα τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου, πού εἶχε τὴν ἔδρα του τότε στὴν ὁδὸ Χαριλάου Τρικούπη 99. Δὲν μοῦ εἶχε πεῖ τί μὲ ἤθελε. Παρακάμπτω ὅλες τὶς σχετικὲς λεπτομέρειες καὶ φτάνω στὸ ζουμί. Ὅταν πῆγα στὸ γραφεῖο του ὁ Δαρδανός μοῦ εἶπε ὅτι ὁ Ἀρμάος, πού ἐργαζόταν στὸν Gutenberg καὶ πού εἶχε πληροφορηθεῖ ὅτι ἤμουν νομικὸς σύμβουλος στὴν ΠΟΕΒ, τοῦ εἶχε ζητήσῃ νὰ μεσολαβήσῃ, ὥστε νὰ γνωριστοῦμε.

Μετὰ λόγου γνώσεως μπορῶ νὰ ὑποθέσω καὶ νὰ πῶ ὅτι ὅλοι ἔχουν τουλάχιστον μία τέτοια ἐμπειρία στὴ ζωὴ τους: νὰ συναντήσουν κάποιον καὶ νὰ τὸν συμπαθήσουν (ἢ/καὶ νὰ τὸν ἀντιπαθήσουν) *prima vista*. Ἡ

πρώτη μου συνάντηση με τον Αρμάο κράτησε ώρες πολλές: θυμάμαι ότι πήγα στα γραφεία του εκδοτικού οίκου στις έντεκα το πρωί και έφυγα μετά τις έφτα το βράδυ. Η άμοιβαία συμπάθεια ήταν άκαριαία. Στο πρώτο κιάλας λεπτό είχε άντηχήσει ο βροντερός αρμάειος γέλωσ που είχε διώξει και τον άπαξ χρησιμοποιηθέντα πληθυντικό της εὐγενείας, στο δεύτερο λεπτό καπνίζαμε τὸ «σιγαρεττάκι» τῆς γνωριμίας μας και ἀπὸ τὸ τρίτο λεπτό ἕως και τὴ λήξη τοῦ... ὀκταώρου μιλήσαμε για λογοτεχνικά ἔργα και για βιβλία. Παιδιά φανατικά για γράμματα και οί δυό μας, με ἀγάπη για τὸ βιβλίο και ὡς ἔντυπο, με ἐκδεδομένα ἔργα μας ἤδη, τριανταδύο ἐτῶν ἐγώ και τριανταενὸς ὁ Δημήτρης, σὲ ἡλικία καλή δηλαδή, με ἠθικό ἀκμαῖο και με σχέδια ἀκμαιότατα, ἀνταλλάσσαμε κατὰ ριπὰς πληροφορίες και data σχετικά με τις προτιμήσεις, τις ἐπιλογές και τὰ προγράμματά μας ὄχι μόνο γύρω ἀπὸ τὰ βιβλία και τὴν ἐν γένει γραμματεία, ἀλλὰ και για ὅ,τι μᾶς συγκροτοῦσε ὡς προσωπικότητες: για τὴν οἰκογένειά μας, για τοὺς φίλους μας, για τὰ χόμπυ και τὰ ἐν γένει γούστα μας... Μιλώντας διαπιστώναμε (με ἐμφανὴ χαρά) ὅτι παντοῦ ὑπῆρχε «κοινότητα» ἀπόψεων και στάσεων και ἐπιλογῶν... Κάποια στιγμή τό ἔφερε και φανερώσαμε και τὴν πολιτική ἰδεολογία μας: ἐγώ προερχόμενος ἀπὸ τὸ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ και ὁ Δημήτρης ἀπὸ τὸ ΚΚΕ εἶχαμε ψηφίσει στις ἐκλογές τοῦ '89 τὸν ἐνιαῖο Συνασπισμὸ τῆς Ἀριστερᾶς και τῆς Προόδου, δηλώνοντας πάντως ἐμφατικά ὅτι —πάνω και πέρα ἀπὸ κομματικούς σχηματισμούς— εἴμαστε κομμουνιστές και ὅτι ἐκεῖ ἦταν ὅλη ἡ οὐσία. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτὸ οὔτε ἄλλαξε οὔτε ἀλλάζει ποτέ! (Κι ἐγώ —για ὅσους δὲν με γνωρίζουν τὸ γράφω, γιατί μεταξύ τῶν γνωστῶν μου δὲν εἶναι μυστικό— ἀπὸ τὸ 1998 και ἐξῆς ψηφίζω σὲ ὅλες τις ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις τὸ Κομμουνιστικό Κόμμα Ἑλλάδος, και καλά κάνω!) Ποῦ δὲν τὰ βρήκαμε με τὸν Δημήτρη; Στο ποδόσφαιρο! Ἐγώ παιδιόθεν φανατικὸς ὀπαδὸς τοῦ Ὀλυμπιακοῦ, ἄκουσα ἐκείνη τὴν ἡμέρα νὰ μοῦ λέει ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ γυμνασιακά του χρόνια εἶχε ξεκόψει ἀπὸ τὴ μπάλα, ἀλλὰ και ὅτι ἀπὸ παιδάκι ὑποστήριζε τὸν Παναθηναϊκό. Hard γαῦρος ἐγώ, soft βάζελοσ

ἐκεῖνος, ποιὰ ἀντιπαλότητα καὶ ποῦ καὶ πῶς νὰ φτουρήσει;! Ἄρα, δὲν ὑπῆρχε τόπος γιὰ ... ἀντιπαλότητα!

Ἐπανερχόμενος στὴν ἡμέρα τῆς γνωριμίας μας θὰ πῶ ὅτι κανονίσαμε νὰ συνεργαστῶ μὲ τὸν Gutenberg στὴν ἔκδοση ἑνὸς βιβλίου πού, ἐνῶ γράφτηκε καὶ πληρώθηκε ἀδρά (καθὼς ὁ Γιώργος Δαρδανὸς ποτέ δὲν ἐζημίωσε κανέναν), δὲν ἐκδόθηκε ποτέ γιὰ λόγους πού δὲν χρειάζεται νὰ ἐκτεθοῦν ἐδῶ. Ἐκείνη ἡ συνεργασία ἦταν, ὅμως, ἡ σημαντικότερη γιὰ ἐμένα ἀφορμὴ νὰ γνωρίσω τὸν Δημήτρη Ἀρμάο, τὸν Γιώργο Δαρδανὸ καὶ τὸν Γιάννη Μαμάη: ἀνθρώπους χάρις στοὺς ὁποίους ἔχουν δεῖ τὸ φῶς σχεδὸν πλεῖστα ὅσα βιβλία μου, καὶ εἶναι πάνω ἀπὸ ἐξήντα ἕως σήμερα. Χάριν τῆς ἱστορίας θὰ πῶ ὅτι τὸ μὴ ἐκδοθὲν βιβλίο εἶναι μιὰ ὀγκώδης ἐργασία πάνω στὸν *Φάουστ* τοῦ Γκαίτε, βασιζόμενη στὴ μνημειώδη μετάφραση τοῦ Κωσταντίνου Χατζόπουλου. Ἡ ἔκδοση εἶχε σχεδιασθεῖ νὰ περιλαμβάνει ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γκαϊτιανὸ πρωτότυπο ἀριστερὰ καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Χατζόπουλου δεξιὰ, μιὰ ἐκτενέστατη εἰσαγωγή καὶ πλῆθος ἐπεξηγηματικῶν καὶ πραγματολογικῶν σημειώσεων: τόσο ἡ εἰσαγωγή (150 χειρόγραφες καὶ πυκνογραμμμένες σελίδες μεγέθους A4) ὅσο καὶ οἱ σημειώσεις (ὑπερδιπλάσιας ἐκτάσεως σὲ σχέση μὲ τὴν εἰσαγωγή) γράφτηκαν ἀπὸ ἐμένα.

Ὁ Ἀρμάος εἶχε μεγαλόπνοα σχέδια καὶ σ' τὰ ἐξέθετε πάντα μὲ ἐνθουσιασμὸ τέτοιο, πού σου τὰ καθιστοῦσε ἀμέσως καὶ δικά σου σχέδια. Ἦταν ὄραματιστής, ἦταν διαφωτιστής, ἦταν οὐτοπικός: ἦταν καὶ τὰ τρία αὐτά! Εἶχε ὀργανώσει μὲ τὸν νοῦ του ἑκατοντάδες ἐκδόσεις σημαντικῶν ἔργων καὶ μάζευε σὲ ξεχωριστοὺς φακέλους τὸ ὑλικό τους, γιὰ νὰ τὸ δώσει στοὺς ἐκτελεστὲς τοῦ κάθε μεμονωμένου ἔργου, προκειμένου νὰ τοὺς βοηθήσει νὰ ξεκινήσουν καί, ἐνδεχομένως, νὰ ὑπομνηματίσουν τὴν ἐργασία τους. Ἄν ὁ *Φάουστ* καὶ ἡ σειρὰ πού εἶχε σχεδιάσει δὲν βγήκαν ποτέ στοὺς πάγκους τῶν βιβλιοπωλείων, βγήκαν ἕνας σωρὸς ἄλλες σειρές. Ἐγώ

θα ἐπιμείνω ἐδῶ μόνο σὲ δύο, στὶς ὁποῖες ἔχω συμμετάσχει μὲ μεταφράσεις μου.

Ξεκινᾶω ἀπὸ τῆ σειρά *Λογοτεχνία γιὰ νέους*, πὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ κυκλοφορεῖ ἤδη πρὶν ἀπὸ τῆ γνωριμία μας, διευκρινίζοντας ὅτι ἐκεῖνο τὸ «νέους» δὲν παρέπεμπε μόνο στοὺς νέους σὲ ἡλικία, ἀλλὰ κυρίως στοὺς νέους ἀναγνώστες ἀνεξαρτήτως ἡλικίας. Μεταξὺ 1989 καὶ 1992 βγῆκαν πάνω ἀπὸ πενήντα τομίδια — ἐκδόσεις κομψότατες, καὶ σὲ μονοτονικό! Τὸ τονίζω αὐτὸ τὸ τελευταῖο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ Δημήτρης ἦταν —ὅπως καὶ ἐγώ, ἄλλωστε— ὀπαδὸς τοῦ κλασικοῦ πολυτονικοῦ συστήματος, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἦταν ἡ μοναδικὴ ἐξ ὄσων γνωρίζω ὑποχώρηση ἀπὸ τὶς ἀρχές του, πὺ πάντως ἦταν ἐν προκειμένῳ συνειδητὴ ἐπιλογή του. Τὸ γιατί τὸ εἶχαμε συζητήσει: ἦταν μιὰ συγγνωστὴ ὑποχώρηση χάριν τῶν «νέων» — γιὰ νὰ μὴν... τρομάξουν ἀπὸ τοὺς τόνους. Παρέλκει ἐδῶ ἡ ἀναφορὰ στὶς συζητήσεις μας γύρω ἀπὸ τὸ τονικὸ σύστημα, πὺ καταργήθηκε μὲ νόμο ἐν μιᾷ νυκτὶ χάριν τῆς —ὅπως τὴ βαφτίσανε— ἀπλοποιήσεως, προκειμένου νὰ διευκολυνθοῦν οἱ μαθητὲς νὰ μαθαίνουν τὴ γλώσσα χωρὶς τὰ «βαρίδια» τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων: καὶ τῶν δύο μας πεποίθησις ἦταν ὅτι ὁ σχετικὸς νόμος ἦταν «δωράκι» τῆς Δεξιᾶς καὶ τοῦ ΠΑΣΟΚ στὶς πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες πὺ εἶχαν ἀρχίσει τότε νὰ παράγουν μαζικὰ ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστές. (Καί, βεβαίως, σὲ τοῦτο τὸ προοδευτικοφανὲς «δωράκι»/δῶλωμα εἶχε τσιμπήσει σύμπασα ἡ Ἀριστερά.)

Στὴ σειρά ἐκείνη, πὺ λέγαμε, ἂν δεῖ κανεὶς τὸν κατάλογο τῶν ἔργων, ὅπως ἐμφανίζονται στὰ ἀφτιά τῶν βιβλίων, θα διαπιστώσει ὅτι λείπει τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 11 τομίδιο, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶχε ἀναγγελθεῖ: *Ἱστορίες μὲ τσιγάρα*, καὶ ἐπρόκειτο γιὰ τέσσερα διηγήματα τοῦ Χάινριχ Μπέλ σὲ μετάφραση δική μου. Ἐνῶ τὸ βιβλίον εἶχε τυπωθεῖ, δὲν βγῆκε τελικῶς στὴν ἀγορά, διότι ἀνέκυψε κάποιο ζήτημα μὲ τὰ πνευματικὰ δικαιώματα. Βγῆκαν, ὅμως, τὰ ἄλλα δύο βιβλία πὺ τοῦ εἶχα δώσει: τὸ 1991 οἱ *Εἰκόνες* τοῦ Ρόμπερτ Μούζιλ καὶ τὸ 1992 τὸ *Κρέσπελ καὶ Ἀντωνία* τοῦ Ε.Τ.Α. Χόφμαν

— τὰ ὑπ' ἀριθμ. 19 καὶ 38 τομίδια ἀντίστοιχα. Ὅλα τὰ βιβλία τῆς σειρᾶς εἶναι κυριολεκτικῶς συλλεκτικὰ κομμάτια, ὄχι μόνο λόγω τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ καὶ λόγω τῆς μορφικῆς ἐμφάνισής τους: ἡ παραπέμπουσα σὲ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία διχρωμία, τὰ ὑπερμεγέθη πρωτογράμματα, τὰ σεμνὰ κοσμήματα, οἱ ἐπικολλημένοι πίνακες, τὰ εὐφάνταστα ἐξώφυλλα — ὅλα, ὅλα! Αὐτὰ τὰ δύο βιβλία ἦταν ἡ ἀρχὴ τῆς συνεργασίας μου μὲ τὸν Gutenberg, συνεργασία ποὺ συνεχίζεται ἀδιατάρακτα μέχρι σήμερα. Κι ἂν αὐτὰ τὰ δύο τομίδια ὀρίζουν τὴν ἀρχή, ἡ συνέχεια ἦταν γιὰ ἐμένα ἐκδοτικὴ καταξίωση... ἦταν σταθμός... καὶ τὸ ὀφείλω στὸν Δημήτρη. Ἔχω κάνει ἤδη λόγο στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου μου γιὰ τὴ σειρὰ *Orbis Literae*. Ὅταν γνωρίστηκα μὲ τὸν Ἀρμάο εἶχε ἤδη ξεκινήσει ὁ σχεδιασμός της μὲ διευθυντὴ τῆς τὸν Α. Κ. Χριστοδούλου.

Πρέπει, ὁμως, νὰ συμπληρώσω ὅπωςδήποτε κάτι: ἔγραψα παραπάνω ὅτι τὸ βιβλίο μὲ τὰ τέσσερα διηγήματα τοῦ Μπέλ² εἶχε μὲν τυπωθεῖ, ἀλλὰ δὲν βγήκε ποτὲ στὴν ἀγορά. Ὁ Ἀρμάος —θυμᾶμαι— δὲν μιλιότανε· εἶχε σκάσει ἀπὸ τὴ στενοχώρια του, διότι θεωροῦσε ὅτι τὸ ζήτημα μὲ τὰ πνευματικὰ δικαιώματα ἦταν ἐπουσιῶδες, ἐντελῶς ἀνόητο καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐπιλύσιμο. (Πόσο, μὰ πόσο δίκιο εἶχε! — αὐτὸ μόνο μπορῶ νὰ πῶ σήμερα.) Ἐνα μεσημεράκι, ἐκεῖνες τὶς μέρες, τὸν βλέπω νὰ ἔρχεται στὸ δικηγορικὸ μου γραφεῖο κουβαλώντας κάτι ρολούς χαρτιῶν. «Σοῦ ἔφερα», μοῦ ἀνακοίνωσε πανηγυρικῶς, «μιὰ σειρὰ τυπογραφικὰ φύλλα εἰς διπλοῦν ἀπ' τὸ βιβλίο τοῦ Μπέλ. Κράτησα κι ἐγὼ μία!» Εἶχε πάει στὸ τυπογραφεῖο καὶ εἶχε προλάβει νὰ «βουτήξει», πρὶν νὰ πολτοποιηθεῖ ἡ ἔκδοση, τρεῖς σειρὲς δεκαεξασέλιδων «χάριν τῆς ἱστορίας τοῦ πράγματος» καὶ μοῦ εἶχε φέρει τὶς δύο. Τὰ ἔδεσα τὰ φύλλα ἐκεῖνα σὲ βιβλία, κι ἔτσι ἔχω στὴ βιβλιοθήκη μου τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία ὑπάρχοντα ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου

² Γιὰ τὴν ἱστορία παρατίθενται οἱ τίτλοι τῶν διηγημάτων: Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ μαχαίρια [*Der Mann mit den Messern*]. Στὴ γέφυρα [*An der Brücke*]. Ντάνιελ ὁ δίκαιος [*Daniel, der Gerechte*]. καὶ Παραπὰς στὴ Χαϊδελβέργη [*Du fährst zu oft nach Heidelberg*].

Ιστορίες με τσιγάρα. Τὸ ἄλλο ἀντίτυπο βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀρμάου. Τὸ τρίτο ἀντίτυπο —τὸ ἀναφέρω χάριν τῆς πληρότητας— τὸ ἐχάρισα στὸν ἀδελφό μου Κυριάκο. Τὸ γιὰ μένα σημαντικότερο ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἱστορία εἶναι μιὰ σ η μ ε ἰ ω σ η γραμμένη ἀπὸ τοὺς ἐπιμελητὲς τῆς ἔκδοσης, οἱ ὅποιοι —σύμφωνα μὲ τὸν κολοφῶνα τοῦ βιβλίου— ἦσαν οἱ Δ. Ἀρμάος, Γ. Δαρδανός, Γ. Μαμάης καὶ Κ. Ἀθανασιάδης, πὺ ἔκανε καὶ τὶς διορθώσεις. Νά τί λέει ἡ σημείωση ἐκείνη:

Οἱ ἐπιμελητὲς τῆς ἔκδοσης αἰσθάνονται ἀλληλέγγυα πρὸς τὸν μεταφραστή, ἔχοντας ἀναλάβει τὴν ὅπωςδήποτε δυσάρεστη ὑποχρέωση νὰ προσαρμόσουν τὸ πολυτονικὸ τοῦ κείμενο στὸ μονοτονικὸ σύστημα πὺ ἐπιβάλλουν οἱ στόχοι τῆς σειρᾶς.

Τὸ δικηγορικὸ γραφεῖο μου ἦταν κοντὰ στὰ γραφεῖα τοῦ Gutenberg. Ἦξερα ὅτι ὁ Δημήτρης δὲν εἶχε ὠράριο — πολλές φορές μάλιστα, πὺ ἔμενε καὶ πολὺ μετὰ τὰ μεσάνυχτα, κοιμόταν ἐκεῖ. Συνήθιζα νὰ περνᾶω ἀπὸ τὴ Χαριλάου Τρικούπη 99 γιὰ συζήτηση μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐργασίας μου. Μιὰ Παρασκευὴ βράδυ, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες φορές, πέρασα ἀπὸ ἐκεῖ καί, γιὰ νὰ μὴν τὰ πολυλογοῦμε, μοῦ ἀνέθεσε χωρὶς πολλὰ-πολλὰ τὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Χέρμαν Μπρόχ *Der Tod des Vergil*, προκειμένου νὰ ἐνταχθεῖ στὴν *Orbis Litterae*. Δὲν μοῦ ἄφησε περιθώριο οὔτε νὰ τὸ σκεφτῶ. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐπόμενη ἡμέρα, ἡ 14^η Δεκεμβρίου 1991, ἦταν Σάββατο καί, ἄρα, κανονικῶς μὴ ἐργάσιμη, ἐγὼ ξεκίνησα τὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου πὺ κυκλοφόρησε τὸν Ἰούνιο τοῦ 2000 μὲ τίτλο *Βιργιλίου θάνατος* καὶ ἀποτελεῖ τὸν δέκατο τόμο τῆς *Orbis Litterae*. Ἐχω σημειώσει ὅτι δούλευα τὴ μετάφραση (παράλληλα μὲ ἄλλες ἐργασίες μου, μιᾶς καὶ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχα ἐκλεγεῖ καθηγητὴς στὸ Ἰόνιο Πανεπιστήμιο) ἕως τὶς 27 Σεπτεμβρίου 1999, ἡμέρα Δευτέρα, ἥτοι ἐπὶ 2.864 ἡμέρες: βίωσα ἀπίστευτες χαρὲς κατὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, ἀλλὰ οἱ μὲ διαφορὰ μεγαλύτερες ἦσαν αὐτὲς πὺ

ζοῦσα κυρίως, ὅταν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν συζητοῦσα μὲ τὸν Δημήτρη τὰ σημεῖα ὅπου ἔνιωθα νὰ βρίσκομαι «ἄγρια» στριμωγμένος. Οἱ συμβουλές του καὶ τὸ τρανταχτό του γέλιο ἦσαν τὰ καλύτερα «ἐφόδια» καὶ τὰ ἀποτελεσματικότερα «ρεμέδια» γιὰ τὴ συνέχιση τῆς μεταφραστικῆς πορείας τοῦ ἔργου.

Ἀντὶ ἄλλων θέλω νὰ γράψω ἐδῶ καὶ κάτι ἄκρως χαρακτηριστικό. Στις 16 Δεκεμβρίου 1991, τρίτη ἤδη ἡμέρα ἐργασίας μου πάνω στὸν *Βιργίλιο* πῆγα πρωὶ-πρωὶ στὸ γραφεῖο μου καὶ τοῦ ἔστειλα μὲ φάξ τὶς δύο πρῶτες παραγράφους τοῦ μεταφράσματός μου πὺ εἶχα φροντίσει νὰ «διαβάζονται ἀξιοπρεπῶς», γιὰτὶ εἶχα αἰσθανθεῖ τὴν ὑποχρέωση νὰ τοῦ δείξω ὅτι «ἄρχισα»! Σὲ λίγα λεπτὰ χτύπησε τὸ τηλέφωνό μου καὶ ἄκουσα τὴ βροντερὴ φωνή του νὰ μοῦ λέει «Σκίζει τὸ πονημάτιον»! Τώρα πὺ γράφω αὐτὸ πὺ γράφω χαμογελάω (μὲ πίκρα καὶ χαρὰ ἀνάμικτες), καθὼς σκέφτομαι πόσες καὶ πόσες ἐπὶ πλέον ἀλλαγές ὑπέστη ἐκεῖνο τὸ σκισιάρικο «πονημάτιον» μέχρι νὰ ὠριμάσει πρὸς δημοσίευση... Ἀλλὰ ἔτσι ἦταν ὁ Ἄρμαος: ὅταν εἶχε ἐμπιστοσύνη σὲ κάποιον τὸν στήριζε καὶ τὸν ἐνίσχυε πάντα: ὅπως κάνει καὶ ὁ καλὸς προπονητὴς μὲ τοὺς ἀθλητές του. Καὶ εἶναι πολὺ μεγάλη μου τιμὴ πὺ μὲ εἶχε ἀναλάβει ὡς ἀθλητὴ του ὁ μέγας προπονητὴς Ἄρμαος. Ἄν, μάλιστα, θελήσω νὰ τὸν παρομοιάσω μὲ κάποιον προπονητὴ ποδοσφαίρου, θὰ πῶ ὅτι εἶναι σὰν τὸν Ρίνους Μίχελς, τὸν προπονητὴ τοῦ μεγάλου Ἁγιαξ τῆς δεκαετίας τοῦ '70, πὺ ἦταν φιλικὸς καὶ προσηγνὴς στοὺς παῖκτες-συνεργάτες του, ἀλλὰ καὶ ἀνυποχώρητος σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὸ πρόγραμμα· καὶ, βεβαίως, διαρκῶς ἐπινοητικὸς καὶ ἀναφανδὸν νεωτερικὸς καὶ σεμνὸς συνάμα.

Χάρης στὸν Δημήτρη γνωρίστηκα μὲ τὸν Θανάση Χριστοδούλου, τὸν μεταφραστὴ τοῦ *Μόμπι Ντίκ*. Τὸν Χριστοδούλου τὸν γνώριζα ἤδη ὡς ὄνομα. Ὅταν εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδίδεται ὁ *Μόμπι Ντίκ* σὲ τόμους (καὶ μάλιστα δίγλωσσος ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ζώδιον) πρέπει νὰ ἤμουν ὁ μοναδικὸς πὺ εἶχε γράψει θετικὴ κριτικὴ γιὰ τὸ ἐγχείρημά του. Οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον του

ἦσαν σφοδρὲς καὶ ἄστοχες, ἀλλὰ καὶ κυριολεκτικῶς (γιὰ νὰ μεταχειρισθῶ μιὰ νομικὴ ἔκφραση) *sine causa* — ἢ μήπως (τώρα πὺ τὸ ξανασκεπτομαι) ἦσαν *cum causa*;... Τέλος πάντων, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ θέμα μας... Πρέπει νὰ τονίσω, πάντως, ὅτι μὲ ἐκπλήσσοσα νηφαλιότητα εἶχε ἀπαντήσῃ τοὺς τιμητὲς τοῦ Ὁ Χριστοδούλου καὶ εἶχε ἀναιρέσει ὅλες τὶς αἰτιάσεις τους. Ἐγὼ εἶχα γράψῃ ὑπὲρ τοῦ στὸ περιοδικὸ *Διαβάζω*, τοῦ ὁποῖου ἤμουν τακτικὸς συνεργάτης, κάτι πὺ τὸ γνώριζε Ὁ Ἀρμάος, ὁ ὁποῖος συνδεόταν ἤδη φιλικὰ μὲ τὸν Χριστοδούλου. Κι ἔτσι γνωρίστηκα κι ἐγὼ μὲ τὸν Θανάση κάμποσα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴ δημοσίευση ἐκείνης τῆς ὄχι μόνο θετικῆς, ἀλλὰ καὶ ἄκρως ἐπαινετικῆς κριτικῆς μου.³ Ἀπὸ ἐκείνη τὴ γνωριμία προέκυψε ἡ συνεργασία μας στὴ σειρὰ *Orbis Literae*, ἡ συνεκδίκαση κάποιων δικαστικῶν ὑποθέσεων στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Βόλο, μιᾶς καὶ Ὁ Θανάσης ἀσκοῦσε ὁμοίως μὲ ἐμένα τὴ δικηγορία, ἀλλὰ καὶ κάτι σημαντικότερο γιὰ μένα σὲ σχέση μὲ τὸν Ἀρμάο, γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ κάνω εὐθύς ἀμέσως λόγο.

Οἱ ἐδόσεις Ζώδιον, πὺ ἐξέδιδαν σὲ δίγλωσσους τόμους τὸν *Μόμπι Ντίκ*, ἦσαν κατ' οὐσίαν ἕνας καὶ μόνον ἕνας ἄνθρωπος: Ὁ Χριστοδούλου, τὸ σπίτι τοῦ ὁποῖου εἶχε μετατραπῃ σὲ κανονικὸ τυπογραφεῖο! Ὁ ἴδιος, ἐραστὴς τῆς παλιᾶς τυπογραφικῆς τέχνης, ἔπαιρνε μὲ τὸ χέρι τοῦ ἕνα-ἕνα τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν κάσα καὶ στοιχειοθετοῦσε τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα, ἀφοῦ τὰ τύπωνε, τὰ ἐξέδιδε! Σημειώνω ὅτι ἔρωτα γιὰ τὴν παραδοσιακὴ τυπογραφία εἶχε καὶ Ὁ Ἀρμάος καὶ ἐγὼ — ἰδὸν ἄλλο ἕνα σημεῖο ὅπου «κολλήσαμε», ἐδῶ, μάλιστα, μὲ τὴν παρέα καὶ ἄλλου ἑνός. Τὴν ἐποχὴ τῆς γνωριμίας μας Ὁ Χριστοδούλου, ἄνθρωπος διορατικὸς καὶ καθόλου κολλημένος μὲ τὶς διάφορες «ἀρχαιολογίες», εἶχε ἀρχίσει νὰ μελετᾷ τὶς δυνατότητες τῶν νέων τεχνολογιῶν. Οἱ ἀτελείωτες συζητήσεις τοῦ μὲ τὸν Ἀρμάο, συμπαρισταμένου καὶ ἐμοῦ, τὸν ὀδήγησαν στὸ νὰ ἀρχίσει νὰ «κόβει» γραμματσοσειρές, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸν

³ Γιώργος Κεντρωτῆς, *Κῆτος μέγα καταπιεῖν τὸν Ἰωνᾶν...*, στὸ *Διαβάζω*, τχ. 106 (21 Νοεμβρίου 1984), σσ. 63-67.

ηλεκτρονικό υπολογιστή. Οί γραμματοσειρές εκείνες ἦσαν «παλιακές» καὶ συνάμα «μοντέρνες»: σὲ ὅσους καταλαβαίνουν ἀπὸ αὐτὰ θύμιζαν παλιὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία (: συναξάρια, τετραβάγγελα, τέτοια...) — ναί, ἀλλὰ ἀπλῶς τὰ ἐθύμιζαν. Δεινὸς εἰκαστικὸς καλλιτέχνης ὁ Χριστοδούλου ἔπαιρνε ἀπὸ τὸ «παλιὸ» τὸν —ὅπως χαρακτηριστικὰ ἔλεγε ὁ Ἀρμάος— ἀθέρα καὶ τὸν ἔφερνε στὶς μέρες μας, γιὰ νὰ διαβάζεται ἄνετα ἀπὸ τὸ μάτι καὶ γιὰ νὰ κομίζει ἐμπειρωμένη νεωτερικότητα, καὶ ὄχι τίποτα (ἄς μου ἐπιτραπῆ νὰ πῶ) «ἀέρα-πατέρα μοντερινιές» ἢ «λαογραφικάντζες», πού δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ κατὰ περίπτωσιν ἐπαναλαμβανόμενη μιὰ ἀπτή καὶ κραυγάζουσα ἔνδειξη ἀτζαμοσύνης.

Ἔχω τὴν τιμὴ ὄχι μόνο νὰ ἔχω δεῖ τὴ γέννηση αὐτῶν τῶν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως θαυμαστῶν γραμματοσειρῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ βιβλία δικά μου. Ὁ Ἀρμάος, πού μὲ ἀγαποῦσε καὶ μὲ πρόσεχε σὲ ὅ,τι ἐξέδιδα, εἶχε ἀναλάβει νὰ ἐπιμεληθεῖ πέντε βιβλία μου, πού κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ὑψίλον, τοῦ φιλόκαλλου ἐκδότη Θανάση Χαρμάνη, κοινοῦ φίλου μας, πού καὶ αὐτὸς δὲν εἶναι, φεῦ, πιά ἀνάμεσά μας, ὅπως ἤδη παραπάνω σημειώθηκε. Στὰ τρία ἀπὸ αὐτά, σὲ τρεῖς μεταφράσεις μου (: Μπέρτολτ Μπρέχτ, *Σάουνα καὶ συνουσία*, 2005· Πῶλ Ἐλύαρ, *Τῶν ἀλγηδόνων πρωτεύουσα*, 2007· καὶ Πάμπλο Νερούδα, *Στὰ χθόνια δώματα*, 2007) διαβάζουμε στὸν κολοφῶνα μὲ κεφαλαῖα γράμματα: *Τὸ βιβλίο (...)* / *σελιδώθηκε σὲ ἐπιτραπέζιο τυπογραφικὸ σύστημα / ἀπὸ τὸν Δημήτρη Ἀρμάο μὲ τυπογραφικὰ στοιχεῖα / σχεδιασμένα στὸ Βόλο ἀπὸ τὸν Α.Κ. Χριστοδούλου / καὶ μὲ Garamond τοῦ Ἐκτορα Χαραλάμπους / Τὰ δοκίμια θεώρησαν ὁ μεταφραστὴς καὶ ὁ ἐπιμελητὴς / (...).* Τὰ ἄλλα δύο βιβλία εἶναι λίγο παλαιότερα καὶ ἀφοροῦν τὸν Διονύσιο Σολωμό (: *Γρικώντας τὴν ἄπλαστη ἄρμονία τῶν οὐρανῶν — ἐπικήδειοι, ἐπιτάφιοι καὶ νεκρολογίες γιὰ τὸν Διονύσιο Σολωμό*, 2002· καὶ *Ρίμες ἐξ ἀπροόπτου / Rime improvisate*, 2004). Στὸν περὶ τεχνο δίχρωμο κολοφῶνα διαβάζουμε ὅτι τὸ κάθε βιβλίο (...) ἐτοιμάστηκε σὲ σύστημα ἐπιτραπέζιας τυπογραφίας ἀπὸ / τὸν Δημήτρη

Ἀρμάο μὲ στοι/χεῖα σχεδιασμένα γιὰ ἠλεκτρο/νικὸ ὑπολογιστὴ στὸ Βόλο ἀπὸ / τὸν Α.Κ. Χριστοδούλου (...).

Πιάνεις στὸ χέρι σου τὰ βιβλία αὐτὰ καὶ νιώθεις μὲ τὴ μία ὅτι κρατᾶς κοσμήματα: τὸ κείμενο στὴ σελίδα ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὰ περιθώρια πάνω-κάτω καὶ δεξιὰ-ἀριστερά, ἀναδεικνύεται σὰν νὰ εἶναι σκαλισμένο μὲ τὸ χέρι, ἀνασαίνει ρυθμικὰ καὶ ἀβίαστα. Ἡ μαεστρία τοῦ Ἀρμάου νὰ «δένει» τὶς λέξεις μέσα στὰ διαστήματα τῆς ἴδιας ἀράδας καὶ στὰ διάστιχα (καὶ νὰ μὴν τὶς ἐγκαταλείπει στὴν αὐτόματη τύχη ποὺ τοὺς ἐπιφυλάσσει ὁ ἠλεκτρονικὸς ὑπολογιστὴς κατὰ τὴ στοιχειοθεσία) τοὺς χαρίζει τὸ ἀσύγκριτο προνόμιο νὰ εἶναι μοναδικές: νὰ εἶναι κυριολεκτικῶς ψηφίδες τοῦ κειμένου πρὶν καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ὅποια σημασία τους — δηλαδὴ νὰ σημαίνου ν εἰκαστικὰ, νὰ τέρπου ν τὸ μάτι. Πιάνεις μιὰ σελίδα βιβλίου σχεδιασμένου καὶ σελιδοποιημένου ἀπὸ τὸν Ἀρμάο καὶ ἀμέσως ξεπηδοῦν μπροστὰ σου οἰκογένειες γραμμάτων καὶ κοσμήματα, τόσο καλὰ μεταξύ τους ἑναρμονισμένα, ποὺ σοῦ γεννοῦν ἀμέσως τὴν ἐντύπωση ἑνός — θὰ ἔλεγα — ἀπόλυτα ἐλεγχόμενου μπαρόκ: ἄλλο βῆτα καὶ ἄλλο πὶ στὴν ἀρχὴ τῆς λέξης καὶ ἄλλο μέσα της... ἄλλη γραμματοσειρὰ γιὰ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ ἢ τὰ βιβλικὰ χωρία... καπιταλάκια γιὰ τὶς ἐν κειμένῳ μὲ κεφαλαῖα γράμματα γραφόμενες λέξεις!... τὰ πάντα δὲ ἐπάνω στὴ σελίδα νὰ ὑπακούουν στὸν κανόνα τῆς ἀναλογίας καὶ νὰ νομίζεις ὅτι βλέπεις σχέδιο καμωμένο μὲ τὸν κανόνα καὶ ἀπὸ τὸ μολύβι ἑνός — δὲν εἶναι καθόλου ὑπερβολή — Λεονάρντο ντὰ Βίντσι καὶ ταυτόχρονα ἕναν κῆπο μὲ ὅλες τὶς ποικιλίες τῶν τυπογραφικῶν ἀνθέων... ἀλλὰ νὰ νιώθεις συνάμα καὶ τὸν μόχθο νὰ ἀνασαίνει μπροστὰ σου τὴν ὥρα τῆς ἀνάγνωσης, νὰ «πιάνεις» ἀτέλειωτες ὥρες σκληρῆς δουλειᾶς ζυμωμένες μὲ μιὰν ἀστείρευτη φαντασία καλπάζουσα σὰν πολλὰ ἄλογα μαζί — θυμήθηκα, μάλιστα, τώρα ἐδῶ, ἐπ' εὐκαιρία, τὴν ἀγαπημένη στροφὴ τοῦ Δημήτρη ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Κάλβου:

Ἐλεύθερα ἀχαλίνωτα
μέσα εἰς τ' ἀμπέλια τρέχουν
τ' ἄλογα, καὶ εἰς τὴν ράχην τους
τὸ πνεῦμα τῶν ἀνέμων
κάθεται μόνον.

Με τὶς ἐκδόσεις Ὑψιλον ὁ Ἀρμάος συνεργάστηκε καὶ σὲ βιβλία ἄλλων, πέραν τοῦ ὅτι ἐκεῖ ἐξέδωσε τὸ 2009 τὰ ποιήματά του συγκεντρωμένα σὲ ἓναν τόμο καὶ μὲ τίτλο *Βίαιες ἐντυπώσεις τῶν ἐτῶν 1975-2007* — γιὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ μιλήσουμε πρὸς τὸ τέλος τοῦ τρέχοντος κειμένου. Στὸν κατάλογο τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν ὑπάρχει καὶ ἓνα βιβλίο σημαδιακὸ, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ φίλος μου ἐμόχθησε πολὺ γιὰ νὰ βγεῖ ἄρτιο, ὅπως καὶ ὄντως βγήκε, καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει ἄμεση σχέση καὶ μὲ ἐμένα. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀφιερῶσω στὸ βιβλίο αὐτὸ καὶ στὴν ἱστορία του μερικὲς παραγράφους...

Κάποια στιγμή ὁ Ἀρμάος γνώρισε τὸν φίλο μου τὸν Νίκο — τὸν Νίκο Παπαδόπουλο, πού ἦταν μεγαλύτερός μας κατὰ ἓν τέταρτον αἰῶνος. Μὲ τὴ γνωριμία τους τοῦ ἀνέθεσε νὰ ἀναλάβει τὴν ἐπιμέλεια κάποιου βιβλίου ἀπὸ τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ Gutenberg. Δὲν θὰ μπῶ σὲ λεπτομέρειες, καὶ γιὰ τὴν πελαγῶσσουμε καὶ γιὰ τὴν πραγματικὰ δὲν ἔχουν σημασία οἱ σχετικὲς λεπτομερειακὲς ἀναφορὲς. Ἀπλῶς θὰ καταγράψω τὰ λόγια τοῦ Δημήτρη πού μοῦ τὰ εἶπε μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια ὑποτιθέμενης καταβολῆς «ἐπιμέλειας» ἐκ μέρους τοῦ Παπαδόπουλου: «Μὲ κατέστρεψε ὁ μπαγάσας!». Ὁ Παπαδόπουλος δὲν εἶχε ἐπιμεληθεῖ οὔτε μία ἀράδα, κι ἂς διαβεβαίωνε τὸν Ἀρμάο δυὸ φορές τὴν ἐβδομάδα, πού συναντιόντουσαν, ὅτι τὸ ἔργο προχωροῦσε, καὶ μάλιστα μὲ ταχύτατους ρυθμούς. Ἐγώ, πού τὸν ἤξερα τὸν Παπαδόπουλο καὶ ἀπὸ τὴν καλὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάποδη, μιὰ μέρα πού τὸν ἄκουσα νὰ λέει τοῦ Ἀρμάου γιὰ «ἀσταμάτητη νυχθημερὸν ἐργασία», φρόντισα νὰ τοῦ πῶ ἰδιαίτερως τὴ γνώμη μου: «ἀνάθεμα κι ἂν ἔχει βάλει μολυβιά, σ' τὸ λέω νὰ τὸ ξέρεις». Τὸ βροντερὸ γέλιο τοῦ ἀγαθοῦ

Αρμάου σκέπασε καλόκαρδα τὰ λόγια μου, καὶ ἦταν σὰν νὰ μὴν ἀκούστηκαν ποτέ, μέχρι πού ὁ γελῶν φίλος βρέθηκε... κατεστραμμένος!

Ἀλλὰ ὁ Ἀρμάος δὲν κρατοῦσε στοὺς φίλους του κακίες, ἀκόμα κι ἂν εἶχε χίλιους δίκαιους λόγους νὰ τὸ κάνει. Γνωρίζω ὅτι φίλος του καλὸς καὶ ἐπιστήθιος ἔχασε τὰ μεταφράσματα πού εἶχε ἐκπονήσει ὁ Ἀρμάος ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Σάν Χουάν δὲ λὰ Κρούθ. Τοῦ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ὁ Ἀρμάος τοῦ φίλου του τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο του, γιὰ νὰ διαβάσει τὰ ποιήματα, καὶ ὁ φίλος του τὸ ἔχασε. Ναί, ναί, τὸ ἔχασε. Κι ἔτσι χάσαμε κι ἐμεῖς τὰ μεταφράσματα ἐκεῖνα. Καὶ ὁ Ἀρμάος ὄχι μόνο δὲν τὸν «σκότωσε» (ὅπως θὰ εἶχα κάνει, φέρ' εἰπεῖν, ἐγώ), ἀλλὰ καί, συγχωρώντας τον, ἐφρόντισε νὰ συνεργασθοῦν κατ' ἐπανάληψη. Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε ἐκεῖ πού εἶχαμε μείνει στὴν προηγούμενη παράγραφο.

Ὁ Ἀρμάος καὶ ὁ Παπαδόπουλος εἶχαν γίνει φίλοι, κολλητοί. Ὁ Παπαδόπουλος, ὁ ἐπιλεγόμενος Χοντρός, ἦταν μιὰ κιβωτὸς γνώσεων καὶ εὐαισθησιῶν σὲ πλείστους ὅσους τομεῖς — γιὰ τὴν ἀκρίβεια: δὲν ὑπῆρχε κάτι στὸ χῶρο τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅπου ὁ Χοντρός νὰ μὴν εἶχε ἔγκυρη γνώμη, ὀφειλόμενη σὲ ἔγκυρη γνώση (κι ἂς ἐνασμενιζόταν νὰ ἐπαναλαμβάνει τὸ παπαδιαμάντειο μὴ παραδεδεγμένης χρησιμότητος). Τὰ δὲ γαλλικὰ καὶ τὰ ρωσικὰ του ἔβαζαν κάτω ἰθαγενεῖς Γάλλους καὶ Ρώσους! Ἐλα ὅμως πού ὁ Νίκος Παπαδόπουλος ἦταν μόνο «θεωρητικός», ὅπερ σημαίνει: δὲν ἔστρωνε τὸν κῶλο του νὰ ἐργαστεῖ ποτέ, εἰμὴ μόνο στὸ πλαίσιο τῆς «παρέας» καὶ —ὅπως συνήθιζε νὰ λέει— «τοῦ παίξιν χάριν»! Ἡ μόνη του φιλοδοξία ἦταν νὰ περνάει καλά καὶ πάντα μὲ παρέες τῆς αὐστηρῆς ἐπιλογῆς του. Γιὰ νὰ τὸ πῶ καβαφικά — μιᾶς καὶ ὁ Ἀλεξανδρινὸς ἀνήκε στις μεγάλες ἀγάπες τοῦ Χοντροῦ: ἦταν (κι ἐλόγου του) παιδί φανατικὸ γιὰ γράμματα καὶ δὲν ἐγούσταρε τὴ συνάφεια τῶν πολλῶν. Μὲ τὸν Ἀρμάο κόλλησε καλά, ὅπως καὶ μὲ τὴ σύζυγο τοῦ Δημήτρη, τὴ Ζωὴ Μπέλλα.⁴

⁴Ὅταν ἐκδόθηκαν τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδόπουλου ἢ Ζωὴ Μπέλλα ἔκανε ἕνα πραγματικὸ κομπλιμέντο στὸν Παπαδόπουλο — διότι τὸ ἐννοοῦσε. Τοῦ εἶχε πεῖ: *Τὸ '33, πὸν πέθανε ὁ*

Ὁ Ἀρμάος εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἀνάγκασε τὸν Χοντρό νὰ κάτσει καὶ νὰ γράψει σὲ χαρτὶ τὰ ποιήματά του. Καὶ ἦταν ἄθλος ἠράκλειος, καὶ παραπάνω ἀπὸ ἠράκλειος. Τί χρυσὸ τὸν εἶχα κάνει ἐγώ; — τίποτα! Τί ἀπειλὲς εἶχα ἐκτοξεύσει ἐναντίον του; — ὁμοίως τίποτα! Τί παρακάλια εἶχε δεχθεῖ δίκην χορωδίας ἀπὸ τὸ στενότατο φιλικό του περιβάλλον, στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν ποιητὲς καὶ ἐκδότες; — τίποτα, τίποτα, τίποτα! Μιὰ φορὰ τοῦ τὸ ζήτησε ὁ Ἀρμάος, κι ὁ Χοντρός, πού ἔξερε τὰ ποιήματα του ὅλα ἀπὸ στήθους, ἔκατσε καὶ τὰ καθαρὸγράψε ὅλα, ἓνα πρὸς ἓνα, σὲ ὑπόλευκα χαρτιά ἄρς βελὲν τῶν 120 γραμμαρίων καὶ σχήματος A3, γιὰ νὰ κυκλοφορήσει τελικὰ ἀπὸ τὶς Ἐκδόσεις Ὑψιλον τοῦ Θανάση Χαρμάνη ὁ καλαίσθητος τόμος μὲ τίτλο *In modo misto genuino* — τίτλο δάνειο ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἐπιταγὴ τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, τὴν ὁποία ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς εἶχε μεταφράσει *Εἰς εἶδος μικτὸ ἀλλὰ νόμιμο*. Στὸ βιβλίό αὐτὸ ὁ Ἀρμάος εἶχε δώσει ὄχι τὸν καλύτερο ἑαυτό του, ἀλλὰ ὅλο τὸν ἑαυτό του: σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ δικό του βιβλίό! Πίστευε — καὶ δικαίως — ὅτι τὰ ποιήματα τοῦ Νίκου Παπαδόπουλου ὄχι μόνο εἶναι μοναδικὰ καὶ ἄμοιαστα, ἀλλὰ καὶ συνιστοῦν στροφὴ στὴ νεοελληνικὴ ποίηση. Καὶ ὄχι μόνο τὸ πίστευε, ἀλλὰ καὶ τὸ «προπαγάνδιζε».

Ὅταν ἐκδόθηκε τὸ βιβλίό, εἶχε ὀργανώσει ποιητικὴ βραδυὰ στὸ σπίτι τοῦ ζωγράφου Ἀλέξη καὶ τῆς Εὐγενίας Ταμπουρά στα Ἐξάρχεια, ὅπου ὁ Παπαδόπουλος διάβασε σὲ ἐπιλεγμένο μὲ προσκλήσεις κοινὸ τὰ λυρικά του κατορθώματα.⁵ Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν ἀκροατῶν γιὰ τὰ ἀκούσματα

Καβάφης, γεννήθηκες ἐσύ, Νίκο, κι ἔτσι δὲν μείναμε χωρὶς Καβάφη. Τέτοια ἤθελε νὰ ἀκούει ὁ Χοντρός!... — Νὰ σημειώσω, ἀφοῦ βρέθηκε μιὰ ἀφορμὴ, ὅτι καὶ μὲ τὴ δική μου σύζυγο εἶχε κολλήσει ὁ Παπαδόπουλος, ἀλλὰ γιὰ ἄλλους λόγους, πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος. Πάντως ἦσαν — ἀνεξαρτήτως ἐμοῦ — οἱ καλύτεροι φίλοι. Τὸ τί συζητοῦσε ὁ Νίκος μὲ τὴν Πολυξένη μόνον ὁ Παντογνώστης Κύριος τὸ γνωρίζει. Προφανῶς ἰσχύει αὐτὸ πού λέγεται γιὰ τοὺς «χοντρούς»: ὅτι εἶναι πάντοτε ἡ ψυχὴ τῆς παρέας καὶ ὅτι κερδίζουν τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν γυναικῶν. Καὶ μπορεῖ μὲν νὰ μὴν εἶναι politically correct αὐτὸ πού μόλις ἔγραφα, ἀλλὰ εἶναι ἑκατὸ τῆς ἑκατὸ καὶ νέτα-σκέτα correct!

⁵ Εἶχε, μάλιστα, ἐκτυπώσει σὲ 60 ὀγδοντασέλιδα ἀντίτυπα τὸ πρόγραμμα τῆς βραδιάς μὲ τίτλο: *Αναγνώσματα ἀπὸ τὴ Βραδιά στὸ σπίτι τοῦ Ἀλέξη καὶ τῆς Εὐγενίας πού μαγνητοσκοπήσε ὁ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΗΤΣΟΜΠΟΝΟΣ Παρασκευὴ 1 Ἰουλίου 2005.*

ἀποτελοῦσε τὸν μέγιστο καὶ τὸν ἄριστο δυνατὸ ἔπαινο ὄχι μόνο γιὰ τὸν Παπαδόπουλο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν Ἀρμάο, γιατί ἐνιωθε ὅτι εἶχε καταφέρει τὸ ἀκατόρθωτο: νὰ ἀναγκάσει τὸν γενικῶς ἀτάσθαλο Παπαδόπουλο νὰ πειθαρχήσει σὲ κανόνες καὶ νὰ σεβαστεῖ (μᾶλλον γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ στὴ ζωὴ του) χρονοδιαγράμματα καὶ προγράμματα. Ἐνίσχυσε δὲ ὁ Ἀρμάος — ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν «ὀργανωτικός» — τὸ κατόρθωμά του καὶ μὲ κείμενα γιὰ τὸν Παπαδόπουλο καὶ τὸ ἔργο του: ἐκτὸς τοῦ ἑαυτοῦ του ἐπιστράτευσε τὸν Κώστα Κουτσουρέλη καὶ ἐμένα νὰ γράψουμε κείμενα γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Νίκου, ὅπερ καὶ ἐγένετο· τὰ κείμενα παρουσιάστηκαν (μὲ τὴ συνδρομὴ καὶ τοῦ Τίτου Πατρίκιου⁶) σὲ εἰδικὴ ἐκδήλωση καὶ δημοσιεύθηκαν σὲ λογοτεχνικὰ περιοδικά.⁷ Ἀναμένεται ἡ ἀναγνώριση τῆς σπουδαιότητος τοῦ Νίκου Παπαδόπουλου ἀπὸ τὴ νωθρὴ ἀκαδημαϊκὴ καὶ ποιητικὴ κοινότητα τῶν Ἑλλήνων...

Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴ μιλήσω γιὰ τὴ συνεργασία τοῦ Ἀρμάου μὲ τις ἐκδόσεις Μαῖστρος τῶν φίλων του Δημήτρη Πισίνα καὶ Εὐης Βουλγαράκη.⁸ Ἀπὸ τὸ ὅλο πρόγραμμα θὰ ἐξάρω τοὺς δύο τόμους πού ἐπιμελήθηκε: τὴν *Ἰλιάδα* καὶ τὴν *Ὀδύσεια* τοῦ Ὀμήρου σὲ πεζὴ ἀπόδοση ἀνώνυμου λόγιου δημοτικιστῆ τοῦ Μεσοπολέμου⁹ καὶ μὲ ἐντυπωσιακὰ

⁶ Ὁ Πατρίκιος, πού ἦταν ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50 φίλος μὲ τὸν Παπαδόπουλο καὶ τὸν ἀποκαλοῦσε «μαίτρ τοῦ ἡμιτελοῦς», ἐπειδὴ ἀκριβῶς ποτέ του (εἴτε ἐκ συνηθείας εἴτε ἐξ ἐπιλογῆς) δὲν τελείωνε τίποτα, εἶχε δημοσίως ἐπαινέσει τὸν Ἀρμάο, πού εἶχε κατορθώσει τό — ὅπως ἤδη ἐλέχθη — ἀκατόρθωτο: νὰ στρώσει τὸν Χοντρὸ στὴ δουλειὰ καὶ νὰ ἔχει αἴσιο (καὶ χειροπιαστό) ἀποτέλεσμα τὸ ὅλον ἐγχείρημά του. Εἶχε χρησιμοποίησει, μάλιστα, τὴν ἔκφραση *Ἡράκλειος ἄθλος*.

⁷ Στὸ τέλος τῆς ἐκδήλωσης ἐκείνης εἶχε γνωριστεῖ ὁ Παπαδόπουλος μὲ τὸν Γεράσιμο Λυκιαρδόπουλο, μὲ τὸν ὁποῖο καὶ «κόλλησε» καλά. Θυμᾶμαι ὅτι εἶχαν παρευρεθεῖ ἡ Ἀθηνᾶ Μπαλοπούλου, ὁ Χρῆστος Βάθης, ὁ Βαγγέλης Ντολμαδάκης καὶ ὁ Ἀντώνης Πετράτος — ὅλοι τους φίλοι μου καλοί.

⁸ Μὲ δικές του πρεσβεῖες ἐκδόθηκε, μάλιστα, τὸ 2004 ἡ μετάφραση τοῦ *Προμηθεῖα δεσμώτη* τοῦ Αἰσχύλου, πού εἶχα συνεκπονήσει μὲ —κατόπιν ἐκ μέρους μου φοβερῶν ἀπειλῶν καὶ πιέσεων, ἐννοεῖται— τὸν Νίκο Παπαδόπουλο.

⁹ Τὰ μεταφράσματα τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τῆς *Ὀδύσειας* εἶχαν δημοσιευθεῖ τὸ 1932 σὲ συνέχειες στὴν ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα *Ελεύθερος Ἄνθρωπος* στὸ πλαίσιο τῆς προσπάθειας τοῦ ἐκδότη Κώστα Αθάνατου νὰ δημιουργήσει μιὰ σειρὰ μεταφράσεων τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας γιὰ τὸ εὐρὸ κοινό.

σχέδια του Τζων Φλάξμαν: δύο τόμοι κομψοί και χρηστικοί συνάμα, ικανοποιούντες και το πιο ύψηλο αισθητικό αίτημα.

Αλλά τα με διαφορετικά καλύτερα βιβλία που σχεδίασε ο Αρμάος ήταν αυτά που τα επιμελήθηκε και τυποτεχνικά σε συνεργασία με τον Γιάννη Μαμάη για τις εκδόσεις Gutenberg και Τυπωθήτω. Ίδίως η *Ηλιόπετρα* του Οκτάβιο Πάς σε μετάφραση του φίλου μας Κώστα Κουτσουρέλη και η δίτομη έκδοση των ποιημάτων του Έντγκαρ Άλαν Πόε σε μετάφραση του Γιώργου Βαρθαλίτη. Και οι δύο εκδόσεις κρύβουν μέσα τους όλο τον Αρμάο: έναν μπαρόκ ένορχηστρωτή εξαίσιων μουσικών έργων — «μουσικών», έννοείται, με την καταρκτική σημασία του όρου. Το δέ μπαρόκ του Αρμάου όχι μόνο δεν σε ένοχλεί, όχι μόνο δεν σε λιγώνει, αλλά και σε τέρει σαν θαλάσσια αύρα ξαφνική σε ώρα καυτού αύγουστιάτικου απογεύματος... Στο αρμάειο μπαρόκ διαστάσεων 14 X 21 το μάτι του προσεκτικού και έρευνητικού αναγνώστη ανακαλύπτει τυποτεχνικές λεπτομέρειες αφάνταστες, ιδίως σε ό,τι αφορά τα «λευκά μέρη», τα διαστήματα και τα διάστιχα, τις αποστάσεις των πεζών από τα κεφαλαία, τις κυμαινόμενες αναλογίες των γραμμάτων με τα ψηφία των αριθμών στις σελιδαριθμήσεις και στις στιχαριθμήσεις. Τους σχεδιασμούς του Αρμάου έπιασε και τους έκανε πράξη ο Μαμάης εφαρμόζοντας όλη του τη γενναία πείρα από την τυπογραφία των παλιών μαστόρων — γιατί χωρίς την εκτέλεση και το χειροπιαστό αποτέλεσμα των επί μέρους (όσο και ύψιτενών) συλλήψεων καμία χάρη δεν απολαμβάνεται. Και σαν συμβολικό επιστέγμασμα αυτού που μόλις έγραψα, παραπέμπω στους κολοφώνες των δύο αναφερθέντων βιβλίων. Θα το πω και, λέγοντάς το, θα υπογραμμίσω ότι δεν πρόκειται για υπερβολή: τέτοιους κολοφώνες δεν έχει γνωρίσει μέχρι τώρα ή ελληνική τυπογραφία.

Θέλω, συνεχίζοντας τον είρμό της προηγούμενης παραγράφου, να σταθώ σε κάτι που με αφορά προσωπικά... Το μπαρόκ του Αρμάου, όταν περνάει στις διαστάσεις 17 X 24, ενώ εξακολουθεί να υπάρχει, φαίνεται

«ἀπογυμνωμένο» — λές και δέν ὑπάρχει... λές και κάτι τὸ ἔχει καταπιεῖ! Κι ὅμως ὑπάρχει, ἀλλά — ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ πῶ τὸ ἡρακλείτειο — κρύπτεσθαι φιλεῖ! Τὸ παιχνίδι μὲ τὶς ἀναλογίες σὲ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια συνάμα μὲ τὸ ἄνοιγμα μεγαλύτερων περιθωρίων δημιουργεῖ τὴν ψευδαίσθηση τῆς ψιλότητος — ἑνὸς πειραγμένου, ἀποψιλωμένου ἀπὸ κοσμήματα ἔργου. Ὁ προσεκτικὸς και φιλέρευνος ἀναγνώστης, ὅμως, θὰ ἀνακαλύψει και ἐδῶ ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω· ἀπλῶς εἶναι μὲ τέτοια πανουργία διακεχυμένα στὴ σελίδα, ποὺ σοῦ φαίνεται ὅτι ἀπουσιάζουν (ἐνῶ εἶναι ἐκεῖ, και ἡ παρουσία τους βοᾷ!) και ὅτι κάτι ἄλλο εἶναι στὴ θέση τους (ἐνῶ εἶναι αὐτὰ τὰ ἴδια). Στὰ βιβλία αὐτὰ ὅποιος παρατηρήσει προσεκτικὰ θὰ δεῖ τοὺς ἐλαφρῶς (σχεδὸν ἀνεπαίσθητα) ἔκκεντρος τίτλους τῶν ποιημάτων — ὡς ἀπλή ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν κανόνων τῆς ὀπτικῆς ποὺ ἀναφέρονται στὸ «φαινόμενον» και στὴν ἐξαπάτηση τοῦ βλέμματος. Ἔχω τὴ σπάνια τύχη νὰ ἔχουν καταθέσει τὴ συνεργασία τους ὁ Ἀρμάος μὲ τὸν Μαμάη σὲ δύο βιβλία μὲ μεταφράσεις μου ἐκδοθεῖσες ἀπὸ τὸν Gutenberg: στὸ βιβλίο *Ε΄ μὲ τὰ ἐρωτικὰ ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας* ποὺ ἐκδόθηκε τὸν Μάρτιο του 2014 μὲ τίτλο *Τῶν ἐραστῶν τὰ μάτια εἶναι πάντα σὰ βροχή...* και στὸν ὀγκώδη τόμο τῆς ἀνθολόγησής ποὺ ἔκανα ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Μπέρτολτ Μπρὲχτ μὲ τίτλο *Ἡ βαβυλωνιακὴ σύγχυση τῶν λέξεων και ἄλλα 499 ποιήματα* ποὺ ἐκδόθηκε τὴν ἴδια χρονιά, τὸν Δεκέμβριο του 2014.

Ὁ Δημήτρης Ἀρμάος «εἶχε βάλει τὸ χέρι του» και σὲ ἄλλο ἕνα μετάφρασμα μου ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Gutenberg: *Τζαμπατίστα Βίκο, Ἡ Νέα Ἐπιστημονικὴ Γνώση*, 2015. Θλίβομαι βαθύτατα ποὺ δέν πρόλαβε νὰ δεῖ τὴν ἔκδοσή του, καθὼς λίγες μέρες μετὰ τὴν παράδοση και τῶν τελευταίων διορθώσεων ἔφυγε ἀπὸ κοντὰ μας. Ἡ θλίψη μου εἶναι γιὰ τὴν ἀκρίβεια πόνος, γιὰτὶ αὐτὸς μοῦ εἶχε βάλει τὴν ἰδέα νὰ μεταφράσω τὴ βικιανὴ *Scienza nuova*, μὲ τρόπο παρόμοιον μὲ ἐκεῖνον ποὺ μὲ εἶχε κάνει νὰ καταπιαστῶ μὲ τὸν *Βιργίλιο* τοῦ Μπρόχ...

Μὲ τὸν Ἀρμάο δὲν συμφωνούσαμε σὲ ὅλα. Δὲν ταυτίζονταν πάντα οἱ προτιμήσεις μας. Ἀλλὰ ποτὲ δὲν «τσακωθήκαμε», ποτὲ δὲν «λογοφέραμε», ὅπως συνηθίζεται μεταξὺ φίλων. Ὡς χαρακτήρες εἴμαστε καὶ οἱ δύο «φανατικοί», ἀλλὰ μὲ μᾶλλον διαφορετικὲς προσηλώσεις καὶ μὲ διαφέροντες βαθμοὺς φανατισμοῦ ὁ καθένας μας. Δὲν ἤμασταν μόνο φίλοι, ἀλλὰ καὶ οἰκογενειακοὶ φίλοι: εἶχαμε βγεῖ ἔξω γιὰ φαγητὸ σὲ ταβέρνες καὶ εἶχαμε γιορτάσει πολλές φορές «οἰκογενειακῶς» στὰ σπίτια μας. Καὶ στὴν παρέα ὁ Δημήτρης ἦταν ἡ «ψυχή» — μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ βροντερό του γέλιο. Ὁ κύκλος τῶν γνωριμιῶν του ἦταν μέγας καὶ ἀνοικτός: ποτὲ δὲν κρατοῦσε τοὺς φίλους του γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἐκρίνε ὅτι ἀπὸ τὸ ἄπλωμα τῶν γνωριμιῶν πάντα «κάτι καλὸ» προκύπτει.

Καὶ τώρα δυὸ-τρία πράγματα σκόρπια, ἔτσι ὅπως μοῦ ἔρχονται: Οἱ πιὸ πολλοὶ του φίλοι (καὶ πρῶτος ἀπὸ ὅλους ὁ Μαμάης) τὸν φώναζαν *Μῆτσο*. Ἐγὼ τὸν ἔλεγα *Δημήτρη*: δὲν θυμᾶμαι νὰ τὸν εἶπα ποτὲ *Μῆτσο*... Ὁ Μῆτσος ὁ Ἀρμάος ἦταν, πάντως, ὁ μόνος πού μποροῦσε νὰ ἡμερέψει καὶ ν' ἀπογλυκάνει τὸν μονίμως —γιὰ νὰ τὸ πῶ ἔτσι, κομψά— ἐν ἐντάσει εὐρισκόμενον Μαμάη. Ἦταν ἐπίσης καὶ ὁ μόνος πού μποροῦσε νὰ κάνει τὸν Γιώργο Δαρδανὸ νὰ γελάσει μέσα στὸν θυμὸ του καὶ στὴν κορύφωση καβγάδων, πού εἶναι τόσο συνήθεις (ἀλλὰ καὶ τόσο ἐποικοδομητικοί) στὸν ἐκδοτικὸ χῶρο. Ἡ φιλία του μὲ τὸν Γιώργο Δαρδανὸ εἶχε, μάλιστα, ἐπισφραγισθεῖ καὶ μὲ κουμπαριά: ὁ Ἀρμάος βάφτισε τὴ Δανάη, τὴν πολυτάλαντη κόρη τοῦ Γιώργου. Κι ἓνα, σημειωτέον, ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξέχαστα γλέντια τῆς ζωῆς μου ἦταν αὐτὸ πού ἀκολούθησε τὸ μυστήριο τοῦ βαπτίσματος: τραγουδοῦσε ὁ Μαμάης τραγούδια τοῦ Ξυλούρη καὶ ἔπαιζε ἀσκοτσαμπούνα ὁ μικρὸς (τότε ἀκόμα) ἀδελφὸς τῆς βαπτισθείσης, ὁ Κώστας... Στὸν γάμο τοῦ Κώστα Δαρδανοῦ στὴν Ἄνδρο (παρὰ τίς σφοδρὲς ἀντιρρήσεις τοῦ καιροῦ) ἐκάηκε τὸ πελεκούδι. Ὁ Ἀρμάος συμμετεῖχε στὰ δρώμενα καὶ συνάμα μοῦ ἔλεγε ὅτι σχεδίαζε τὴν *Aldina*, τὴν ἀδελφὴ σειρὰ τῆς *Orbis Literae*, πού ἤδη πλέον ἐκδίδεται τακτικά — μετὰ ἀπὸ τόσα χρόνια

προετοιμασίας... — και όμορφαίνει τὸ έκδοτικὸ τοπίο τῆς χειμαζόμενης μέσ-
στὰ μνημόνια Ἑλλάδας. Κι ἐπειδὴ συμμετεῖχα, θυμᾶμαι ἐπίσης τὶς
ποικίλου περιεχομένου μαραθώνιες συζητήσεις του μὲ τὸν Θανάση
Χριστοδούλου, τὸν Κώστα Κουτσουρέλη, τὸν Ἡρακλῆ Λογοθέτη, τὸν
Ἀνδρέα Χριστινίδη, τὸν Θανάση Βασιλείου, τὸν Σπύρο Ἡλιόπουλο, τὸν
Χάρη Βρόντο, τὸν Ξενοφώντα Μπρουντζάκη, τὸν Νίκο Λεβέντη, τὸν
Σωτῆρη Δικέφαλο, τὸν Παναγιώτη Μητσομπόνο, τὸν Γιῶργο Κοροπούλη,
τὸν Λάμπρο Πολύζο, τὸν Γιῶργο Ἀνδρειωμένο καὶ τὸν Νίκο Πρατσίνη πού
γίνονταν εἴτε στὸ σπίτι του εἴτε μεταμεσονυκτίως σὲ κανὰ κουτούκι καὶ
σημειώνονταν κυρίως ἀπὸ τὸ ἡγεμονικὸ βροντερό του γέλιο.

Τὸ βροντερό του γέλιο σημείωνε, ἐπίσης, ἡγεμονικῶς τὴν ἀνιδιοτέλειά
του. Δὲν ὑπάρχει τὸ ἐπίρημα, ἀλλὰ ὁ Ἀρμάος θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ ὅτι
ἐνεργοῦσε πάντοτε ἑτεροτελῶς. Τὸν ὅποιο σκοπὸ εἶχε ὁ ἴδιος φρόντιζε νὰ
τὸν βάζει νὰ χωνεύεται στὰ τέλη τῶν ἄλλων, ὅλων ἡμῶν τῶν ἄλλων. Δὲν
διεκδίκησε ποτὲ γιὰ τὸν ἑαυτό του τίποτα — τὰ ἄφηνε ὅλα γιὰ τοὺς ἄλλους.
Στοὺς δίκαιους ἐπαίνους πού ἐλάμβανε ἀντιδρούσε μὲ ἐμφανέστατη
ἀμηχανία: σὰν ἐκεῖνον πού εἶναι πολὺ ψηλὸς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ βολέψει
πουθενὰ τὰ μακριὰ του πόδια. Ἐκτὸς δὲ ἀπὸ ἑτεροτελεῖς ἦταν καὶ
ἀφιλόδοξος — τελείως, μὰ τελείως ἀφιλόδοξος. Ὅτι ἔκανε τὸ ἔκανε
γιὰ τοὺς ἄλλους· αὐτός, ἀφοῦ κατέθετε — θὰ μπορούσα κάλλιστα νὰ πῶ
ἀφοῦ ἔσπενδε — τὴ συμβολή του... τὴν τεράστια συμβολή του,
ἐφρόντιζε ὕστερα νὰ ὑποχωρεῖ καὶ νὰ χάνεται... σὰν νὰ μὴ μεσολάβησε...
σὰν νὰ μὴν ὑπῆρξε.

Ὅντως, δὲν εἶχε καμία φιλοδοξία — ἀπολύτως καμία! Καί, ἐν πάσῃ
περιπτώσει, ἢ ὅποια (μὴ ὄρατὴ ἢ μὴ ρητὴ, πάντως) φιλοδοξία του
ἐξαντλεῖτο σὲ πράγματα κανονικῶς ἀκατανόητα ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Θὰ
ἀναφέρω μιὰ χαρακτηριστικὴ περίπτωση. Γνωρίζω ὅτι εἶχε προκηρυχθεῖ
θέση σὲ περιφερειακὸ Πανεπιστήμιο καὶ ὅτι τοῦ εἶχε γίνει ἡ σχετικὴ
«κρούση» νὰ θέσει ὑποψηφιότητα. Ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ ἦταν κάτι

παραπάνω ἀπὸ ἐξαιρετική· ὁ ἴδιος διέθετε δὲ διδακτικὴ προϋπηρεσία, καθὼς ἐδίδαξε αὐτοτελῶς κάμποσα χρόνια ὡς συμβασιούχος διδάσκων τοῦ Π.Δ. 407/80 στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀθηνῆσι· καὶ διέθετε, ἐν γένει, ὅλα τὰ ὑπὸ τοῦ νόμου ἀπαιτούμενα τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ προσόντα γιὰ νὰ καταλάβει τὴν προκηρυχθεῖσα θέση καὶ βαθμίδα. Μά, μολονότι ἦταν σχεδὸν βέβαιο ὅτι θὰ ψηφιζόταν ἀπὸ τὸ ἐκλεκτορικὸ σῶμα, ὁ Ἀρμάος δὲν ὑπέβαλε ὑποψηφιότητα, ὄχι γιὰ κανέναν ἄλλον λόγο, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνον ἐπειδὴ θὰ ἀναγκαζόταν νὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη του.

Δὲν μπορούσε νὰ ζήσει χωρὶς τὰ βιβλία καὶ τὴ βιβλιοθήκη του. Εἶχε πάρα πολλὰ βιβλία... εἶχε μεγάλη βιβλιοθήκη. Καὶ σχεδὸν πάντα ἔβρισκες ἐκεῖ ὅ,τι σοῦ ἔλειπε καὶ τὸ ἀναζητοῦσες. Ἡ δική μου βιβλιοθήκη εἶναι σὲ ἀριθμὸ βιβλίων μεγαλύτερη ἀπὸ τοῦ Ἀρμάου. Πόσες καὶ πόσες φορές, ὅμως, δὲν βρῆκα στοῦ Ἀρμάου ὅ,τι μοῦ ἔλειπε ἐμένα! Καὶ ἀπ' ὅ,τι θυμᾶμαι, μόνο μιὰ φορὰ χρειάστηκε νὰ τὸν ἐξυπηρετήσω ἐγώ, δανείζοντάς του τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Νεοφύτου Βάμβα, ἔκδοση Παρισίων τοῦ 1913. Καὶ νὰ πῶ καὶ τοῦτο: τοῦ τὴ δάνεισα καὶ μοῦ τὴν ἐπέστρεψε τὴν ἐπόμενη μέρα· ἀφοῦ φωτοτύπησε τὸ βιβλίον, τὸ ἔδωσε μὲ χοντρὸ ἐξώφυλλο καὶ τὸ ἔκανε νὰ μοιάζει σὰν «σπάνιον ἀντίτυπο». Πόσα καὶ πόσα βιβλία δὲν εἶχε φτιάξει ἔτσι: μὲ φωτοτυπίες! Κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενον, «ἔπιαναν τὰ χέρια του»! Εἶχε μάθει, μάλιστα, τὴν τέχνη τῆς βιβλιοδεσίας καὶ τοῦ ἄρρεσε νὰ βιβλιοδετεῖ ὁ ἴδιος φωτοτυπημένα ἔργα — τὰ παλιὰ βιβλία τὰ ἔδινε στὸν ἀείμνηστο κυρ-Χρῆστο Βασιλειάδη, παλιὸ βιβλιοδέτη, πού διατηροῦσε μαζί μὲ τὸν Γιάννη Μπούντα τὸ ἐργαστήρι *Libro d'oro*, ἐργαστήρι πού στεγάζεται ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὸ σπίτι του.

Γενικῶς, πάντως, «ἔπιαναν τὰ χέρια του» καὶ τοῦ ἄρρεσε ἡ μαστορικὴ, ἰδίως ἡ κατασκευὴ ξυλίνων ἀντικειμένων. Ἔχει γράψει, μάλιστα, καὶ ποίημα μὲ τίτλο *Ἄν ἤμουν ξυλουργός*.¹⁰ Καὶ ἐγνώριζε — πράγμα πού σοῦ

¹⁰ Δημήτρης Ἀρμάος, *Βίαιες ἐντυπώσεις τῶν ἐτῶν 1975-2007*, ὕψιλον/βιβλία, Ἀθήνα 2009, σ. 358.

ἔκανε ἐντύπωση ἀμέσως, μὲ τὴν πρώτη κιόλας συνάντηση— καὶ τὴν ὀρολογία πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ παλιοὶ μαστόροι, εἴτε ἦσαν σταμπαδοῦροι εἴτε ἦσαν δουλγέρηδες: εἴτε, παναπεῖ, ἦσαν τυπογράφοι εἴτε ἦσαν ξυλουργοί. Τρελαινόταν γιὰ αὐτὸ τὸ εἶδος «δημοτικῆς» γλώσσας. Στὰ δὲ ποιήματά του ἀπαντῶνται πλεῖστες ὅσες ἀναφορὲς σὲ τέτοιο λεξικὸ πλοῦτο. Μοῦ ἄρεσε (ἀλλὰ καὶ τοῦ ἄρεσε κι αὐτουνού) νὰ τοῦ λέω πειρακτικὰ ὅτι ἐπίτηδες χρησιμοποεῖ τέτοιες λέξεις —*μαλαχτήρα, μπαντανάς, κερεστές, ματσιπέτι, ξυλογαϊδάρα, ντεστέκι...*—, γιὰτι θέλει νὰ ἀντιγράφει τὸ παράδειγμα τοῦ πλατωνικοῦ Σωκράτη ποῦ ἀναφερόταν λεκτικῶς στὰ ἔργα καὶ τὶς ἡμέρες, φέρ' εἰπεῖν, *χυτρέων, ἵπνοπλαθῶν καὶ πλινθουργῶν*¹¹... κι ἀφοῦ ἐκοκκίνιζε ἡ ὄψη του καὶ μὲ μούντζωνε (πάντα μὰ πάντα) γιὰ ἓνα δευτερόλεπτο, ἔσκαγε ἔπειτα βροντωδῶς πως στὰ γέλια, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦνταν ἀπὸ «σιγαρεττάκι». Πάντως, πέρα ἀπὸ τὰ πειράγματα καὶ τὴν πλάκα, ὁ Ἀρμάος ἦταν δάσκαλος... ἦταν, ἐννοῶ, γεννημένος δάσκαλος — σὰν τὸν Σωκράτη...

Κοντὰ ἐν τέταρτον αἰῶνος στὸ δασκαλίκι ἐγώ, κι ἔχω πλέον πεισθεῖ ὅτι ὁ πραγματικὰ καλὸς καὶ ἄξιος δάσκαλος δὲν ἀναδεικνύεται στὰ πανεπιστήμια καὶ στὰ πρότυπα σχολεῖα, ὅπου τὸ «μαθητικὸ ὑλικὸ» εἶναι ἐπιλεγμένο καὶ τρόπον τινὰ ἐγγυημένο ὅτι «τραβάει» καὶ «ἀποδίδει»: ὁ πραγματικὰ καλὸς καὶ ἄξιος δάσκαλος φαίνεται ἐκεῖ ὅπου οἱ μαθητὲς του τοῦ —γιὰ χρησιμοποήσω μιὰν ἀγαπητὴ στὸν Ἀρμάο ἀρχαιοελληνικὴ ἔκφραση— «παρέχουσι πράγματα»... ἐκεῖ, δηλαδή, πού ἐκ συνηθείας ἢ νοοτροπίας δυστροποῦν καὶ τὸν ζορίζουν ὄχι μὲ τὶς ὅποιες γνώσεις τους, ἀλλὰ μὲ τὶς συμπεριφορὲς τους. Ὁ Δημήτρης δίδαξε ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη σὲ νυκτερινὰ λύκεια μὲ μαθητὲς —κυριολεκτικῶς— «κάθε καρυδιᾶς καρῦδι». Εἶχε τύχει νὰ πάω μιὰ φορὰ στὴν «τάξη» του, ὅπου καὶ παρέστην μάρτυς

¹¹ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 147a3-4. Πρόκειται γιὰ *χυτροποιούς, κλιβανοποιούς καὶ πλινθοποιούς* ἢ, ὅπως θὰ τοὺς ἔλεγε ὁ Ἀρμάος, γιὰ *σκουτελοφτιάχτες, καζανάδες καὶ (avant la lettre) τουβλάδες* ἀντίστοιχα.

αὐτοῦ πού, ἂν δὲν τὸ εἶχα ζήσει, δὲν θὰ πίστευα ποτὲ ὅτι συνέβη. Εἶδα καὶ ἄκουσα «παιδιά» ἀπὸ γιαπιὰ καὶ ἀπὸ μηχανουργεῖα νὰ τὸν ἀντιμετωπίζουν μὲ ἰδιαίτερο σεβασμὸ ὡς δάσκαλο καὶ νὰ σ υ ζ η τ ο ὦ ν μαζί του τὸ *Carmen saeculare* τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ! Ἄκουσα μὲ τὰ ἴδια μου τ' ἄφτια τὸν Δημοσθένη, ἕναν καλουπατζή, νὰ μιλάει σὰν τὸν ἀρχαῖο συνονόματό του καὶ νὰ ἀναλύει τοὺς στίχους

Κι' ἀρμόζουν διάφορο τὸ φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα,

Χίλιες χιλιάδες ἄσματα μιλοῦν καὶ κάνουν ἕνα

χρησιμοποιώντας, μάλιστα, σὲ δυὸ-τρὶα σημεία ὄρους τεχνικούς. Κι ἂν, τώρα, κάποιιο θεωροῦν ὅτι ὑπερβάλλω ὡς πρὸς τὴν *eloquentia* τοῦ μαθητῆ, θὰ τοὺς ἀντιτείνω ὅτι ἡ ἐνδεχόμενη ἐκ μέρους μου ὑπερβολὴ δίνει σωστὰ τὸ μέτρο τῆς ἀληθείας. Καὶ ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν εἶναι αὐτονόητο, δὲν περιττεύει νὰ ἀναφέρω καὶ τοῦτο: ἡ διδασκαλία τοῦ συγκεκριμένου ποιήματος ἦταν «ἐκτὸς ὕλης» καὶ «κατὰ παράβασιν» τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Δὲν ἔμπαινε σὲ καλούπια ὁ Ἀρμάος...

Βεβαίως καὶ δὲν ἔμπαινε σὲ καλούπια ὁ Ἀρμάος!... Τὸ καλούπι του — ἄλλως εἰπεῖν: τὸ σχῆμα του... τὸ εὐρύχωρο σχῆμα του— ἦταν ὁ ἑαυτός του. Αὐτὸ δέ — γιὰ ὅποιον καταλάβαινε... Σὲ ὅποιον δὲν καταλάβαινε τοῦ ἔδινε ὁ Ἀρμάος νὰ καταλάβει. Νὰ ἕνα παράδειγμα, χαρακτηριστικώτατο! Μαθεύτηκε μὲ κάποιο τρόπο ὅτι σὲ κάποιο νυκτερινὸ λύκειο εἶναι ἕνας καθηγητῆς πού «σκίζει». Καὶ ἀμέσως μετατέθηκε σὲ ἕνα ὀνομαστὸ σχολεῖο — δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ γραφοῦν ὀνόματα. Ὅσοι ξέρουν ξέρουν, κι ὅσοι δὲν ξέρουν δὲν θὰ γίνουν σοφοί, ἂν μάθουν. Λοιπόν, πῆγε μὲν στὸ ὀνομαστὸ σχολεῖο, ἀλλὰ δὲν ἔκατσε γιὰ πολὺ. Ζήτησε νὰ τὸν μεταθέσουν σὲ ἄλλο σχολεῖο, ὅπερ καὶ ἐγένετο. Στὸ ἐν λόγῳ ὀνομαστὸ σχολεῖο δὲν μπορούσε νὰ προσαρμοστῆ στα ἐπικρατοῦντα ἤθη, κυρίως διότι ἔσπαγε τὴν ἀλυσίδα

τῶν «φροντιστηριάδων»: τῶν «συναδέλφων» του πού ἔκαναν ιδιαίτερα μαθήματα στους ἴδιους τούς μαθητές τους. Μετατέθηκε σέ κάποιο «πρότυπο» λεγόμενο σχολεῖο, ὅπου ἐπίσης δέν ἔμεινε πολύ, διότι ἀρνήθηκε νά «ἀξιολογηθεῖ». Ὅχι, δέν διακατείχετο ἀπό κανένα σύμπλεγμα ἀνωτερότητας! Ἀπλῶς θεωροῦσε ταπεινωτικό νά ὑποβληθεῖ σέ ἀξιολόγηση πού θά ἐνεργοῦσαν ἄτομα πολλαπλῶς διαπιστωμένης ἀμαθείας: ἄτομα πού δέν εἶχαν μπεῖ σχεδόν οὔτε μία ὥρα σέ τάξη νά διδάξουν, θά ἔρχονταν νά ἀξιολογήσουν τόν Ἀρμάο, ἕναν ἀληθινὸ πολεμιστὴ μέσα στήν τάξη· γιὰ τὸν Δημήτρη αὐτὸ ἦταν ἀνέντιμο: στή συνείδησή του δέν ἐπιτρεπόταν νά ἔρχεται ὁ πανάσχετος γραφειοκράτης, τὸ ἐξαρτηματάκι τοῦ συστήματος, νά κρίνει τὸν μαχόμενο δάσκαλο, καὶ δὴ μὲ κριτήρια ξένα πρὸς τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία.¹² Κι ἐπειδὴ ὁ Ἀρμάος ἦταν ὑπερήφανος ἄνθρωπος, τί ἔκανε; Παραιτήθηκε!

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θά ἐπιμείνω, γιὰτι μπορεῖ κάποιος «ἀφελής» (μὲ τὴ σημασία τοῦ «ἀθῶος») νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἀξιολόγηση εἶναι χρήσιμη καὶ ἠθικῶς (τουλάχιστον) ἐπιβεβλημένη, γιὰτι μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀξιολόγηση πηγαίνουν τὰ πράγματα μπροστά. Ἀκούγεται σωστὴ τούτη ἡ ἔνσταση, ἀλλὰ εἶναι σωστὴ μόνο κατ' ἀρχήν, ἐκτὸς πλαισίου καὶ σὲ ἐντελῶς ἀφηρημένο περιβάλλον συσχετισμῶν καὶ δράσεων. Διότι ὅποιος ἐργάζεται στήν ἐκπαίδευση (καὶ δὴ σὲ ὅποιαδήποτε βαθμίδα της) καὶ καταλαβαίνει αὐτὰ πού διεκτελοῦνται γύρω του γνωρίζει ἄνευ ἐτέρου ὅτι ἡ «ἀξιολόγηση» καμία σχέση δέν ἔχει μὲ τὴν ὅποια ἀξία τοῦ ἐκάστοτε κρινομένου λειτουργοῦ. Ἡ ἐν λόγῳ «ἀξιολόγηση» εἶναι ἄλλο ἕνα νεοφιλελεύθερο τερτίπι «ἀποδοτικότητας» ἐν σχέσει πρὸς «τις προδιαγραφές καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν ἀγορῶν». Γι' αὐτὲς καλὸς δάσκαλος, συνελόντι εἰπεῖν,

¹² Το ὅλον θυμίζει αὐτὸ πού ἀναφέρει ὁ Κικέρων στὸ *De Oratore* του: ὁ μέγας στρατηλάτης Ἀννίβας, ἐξόριστος ὦν στή Μικρὰ Ἀσία, εἶχε ὑποχρεωθεῖ κάποια μέρα νά ἀκούει κάποιον ρητοροδιδάσκαλο, πού δέν εἶχε περάσει ποτέ του οὔτε ἀπ' ἔξω ἀπὸ στρατιωτικὸ καταυλισμό, νά ἀναπτύσσει θέματα στρατηγικῆς. Πραγματικὰ δέν ἀντέχεται.

εἶναι ἐκεῖνος πού φέρνει χρῆμα, ὄχι ἐκεῖνος πού μαθαίνει στὰ παιδιὰ γράμματα. Οἱ δὲ «ἀξιολογητὲς» εἶναι εἶναι κατὰ κανόνα ἄτομα πού δὲν ἔχουν πατήρει τὸ πόδι τους οὔτε ὥρα σὲ αἶθουσα διδασκαλίας: «ἐμπειρογνώμονες» καὶ «μανατζαραῖοι» ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον... Πῶς νὰ καταδεχθεῖ, λοιπόν, ὁ γίγαντας ὁ Ἀρμάος νὰ καθυποβληθεῖ στὴν «κρίση» τους; Πολιορκημένος ἀπὸ παντοῦ παραιτήθηκε καὶ τοὺς διευκόλυνε στὸ ἔργο τους: στὴν ἄλωση καὶ τῶν τελευταίων ὀχυρῶν τῆς παιδείας ἀπὸ τὰ φουσάτα τῆς ἀπαιδείας. Καὶ νὰ ποῦμε, ἐπὶ τέλους, ὅτι βεβαίως καὶ γνώριζε ὅτι στὸν ξεφτιλισμένο μὲ ὅση ἀξιοπρέπεια καὶ ἂν ἀπαντήσεις, ξεφτιλισμένος θὰ παραμείνει γιὰ πάντα. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἀρμάος παραιτήθηκε ἀξιοπρεπῶς, ἀξιοπρεπέστατα, καταλιπὼν τοὺς νεοφιλελεύθερους κανάγιες στὴν ξεφτίλα τους.

Τὸ ἔχω πεῖ ἤδη· θὰ τὸ ξαναπῶ: ἀνακατεμένα γράφω ὅ,τι γράφω· ὅπως μοῦ ἔρχονται. Ἀπλῶς, ἀφοῦ τὰ γράψω αὐτὰ πού ἔχω γράψει, κατόπιν τὰ συμπληρώνω ἢ/καὶ τὰ διορθώνω. Τώρα θυμήθηκα ὅτι στὴ βιβλιοθήκη τοῦ γραφείου του ὁ Δημήτρης εἶχε καρφίτσώσει μὲ κόκκινη πινέζα μιὰ κάρτα, ἐπάνω στὴν ὁποία εἶχε ἀντιγράψει (μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ του γραφή) τοὺς ἀκόλουθους πασίγνωστους στίχους τοῦ Κώστα Βάρναλη:

*Χάιντε θύμα, χάιντε ψώνιο,
χάιντε Σύμβολον αἰώνιο!
Ἄν ξυπνήσεις, μονομιὰς
θά ρτει ἀνάποδα ὁ ντουνιας.*

Καὶ εἶχε κυκλώσει μὲ κόκκινο χρῶμα τὸ «Ἄν», θέλοντας νὰ τονίσει ἰδιαίτερα τὸν ἤδη ἀπὸ τὸν Βάρναλη τονισμένο ὑποθετικὸ σύνδεσμο. Κάθε φορὰ πού ἔμπαινα στὴ βιβλιοθήκη του καὶ ἀφοῦ ἐλάμβανα τὸ εἰθισμένο «σιγαρεττάκι», τοῦ ἔλεγα: Ἄ ν ! Καὶ μοῦ ἀπαντοῦσε μὲ μικρὴ, σχεδὸν ἀδιάκουστη θλίψη στὴ φωνή: Ἄ μ π ο τ ε ς . . .

Αντιγράφω τὸ ποίημά μου —σονέτο μὲ οὐρά— *Υπόθεση ἐργασίας*, πὸν περιλαμβάνεται στὴ δεύτερη ποιητικὴ συλλογὴ μου καὶ ὅπου ἔχω βάλει μότο τοὺς παραπάνω στίχους τοῦ Βάρναλη:¹³

Ὁ τροχαῖος σ' ἀναγκάζει νὰ διαβάσεις, ὅπως πρέπει,
τὴν ὑπόθεση τοῦ τρίτου στίχου: Ἄ ν γράφει· ὄχι ὅ τ α ν —
ἐπομένως λόγος ὑποθετικὸς στὸν νοῦ κινιόταν
μέσα τοῦ κυρ-Κώστα (: λόγος πὸν δὲν ἀμφιρρέπει

μεταξὺ ὑποθέσεως καὶ χρόνου μὲν, ἀλλ' ἀποτρέπει
περιέργως τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωση...) Ὅμως, σὰν νὰ ἐρχόταν
πάντα ἀνάπαιστος μὲ δυὸ ἰάμβους δίπλα-δίπλα μᾶς φαινόταν
καὶ χανόταν ἔτσι μὲ τὸ μέτρο καὶ τὸ νόημα. Κρέπι

πένθους ἄς κρεμάσει ἐκεῖνος πὸν ἐγκύπτει στοῦ Καρόλου
Μὰρξ τίς διδαχὲς κι ἀνέχεται ἐσφαλμένες ἀναγνώσεις
στίχων! Πῶς, μετὰ, στῶν τάξεων τὴν πάλη θὰ νικήσει;

Πῶς θὰ μάθει ποιὸ εἶν' τὸ μερικό, καὶ ποιὸ ἔναι τὸ καθόλου;...
Διάβαζε σωστὰ καὶ ξύπνια, σύντροφε! Ἐτσι ἐ σ ὺ θὰ νιώσεις
πῶς, μὰ καὶ γιατί ὁ ντουνιαὸς μας μονοτάρι θὰ γυρίσει

upside down — κανεὶς δὲν θὰ σοῦ λείπει νὰ σὲ δια φωτίσει:
ξύπνια ἀπλῶς ἐσύ, κι ἢ πλάση θὰ ἔχει κιόλας κο-κκι-νί-σει.

Στὸ τέλος τοῦ ποιήματος ἔχω γράψει μὲ πλάγια γράμματα: *Χαρίζεται στὸν Δημήτρη Ἀρμάο — ξέρει αὐτὸς τὸν λόγο...*

¹³ Γιώργος Κεντρωτής, *Ἐκατὸν δύο μάτς*, Τυπωθῆτω, Αθήνα 2008, σ. 17.

Καὶ μιᾶς καὶ ὁ λόγος σὲ ποιήματα, ἔχω ἀφιερῶσει (ἀπὸ διάφορους λόγους καὶ γιὰ ποικίλες ἀφορμές) μερικὰ στιχουργήματά μου στὸν Δημήτρη καὶ θὰ ἤθελα νὰ τὰ καταγράψω ἐδῶ.¹⁴

Στὴν πρώτη μου ποιητικὴ συλλογὴ περιλαμβάνεται τὸ ἀκόλουθο ποίημά μου ἀφιερῶμένο —γιὰ λόγους προφανέστατους— στὸν Δημήτρη:¹⁵

ΔΙΠΛΟΎΠΟΓΡΑΜΜΙΣΜΕΝΑ ΜΕ ΚΟΚΚΙΝΟ ΣΤΥΛΟ

*Ἡ Ἱστορία λένε τοῦτο,
ἡ Ἱστορία λένε κείνο,
ἡ Ἱστορία λένε τ' ἄλλο, τὸ παράλλο.
Αἰῶνες τώρα τραβάει τὸ παραμῦθι σκοινὶ-κορδόνι,
ὄλο τραβάει-τραβᾷ
καὶ δὲ λέει ποτὲ νὰ σώσει νὰ τελειώσει
τὴ μιὰ μὲ τοῦτα καὶ μὲ κείνα,
τὴν ἄλλη μὲ τ' ἄλλα ἢ τὰ παράλλα.*

*Στὴν Ἁγία Οἰκογένεια
τῶν Καρόλου Μάρξ καὶ Φρειδερίκου Ἐνγκελς
(Ἐκδοση MEGA, τόμος I, ὑποτόμος iii, σελίδα 265)
ἔχω διπλοῦπογραμμισμένα μὲ κόκκινο στυλὸ
τὰ ντρέτα τοῦτα λόγια,
τὰ ἐμπνευσμένα καὶ ἀπομυθοποιητικά,
ποὺ κουτσομεταφράζω τώρα ἐδῶ στὴ γλώσσα μας:*

Ἡ Ἱστορία

¹⁴ Κι ἐκεῖνος μοῦ ἔχει ἀφιερῶσει δύο ποιήματά του δημοσιευμένα στίς *Βίαιες ἐντυπώσεις...* — στίς σσ. 161 (*Περιστατικά*) καὶ 338 (*Ὁ Σολωμὸς πηδαίει ἀντίθετα στὸ ρεῦμα*).

¹⁵ Γιώργος Κεντρωτής, *Μὲ ἀπ' ὅλα μέσα*, Τυπωθῆτω, Ἀθήνα 2006, σσ. 41 ἐπ.

— λένε οί Μάρξ καί Ἐνγκελς...

Ἡ Ἱστορία δὲν κάνει τίποτα:

«δὲν κατέχει ἀστείρευτο πλοῦτο»,

«δὲν κηρύσσει πολέμους».

Τὸν πλοῦτο τὸν συσσωρεύει

καὶ τοὺς πολέμους τοὺς κάνει

πάντα

ὁ Ἄνθρωπος

— ὁ Ἄνθρωπος ὁ πραγματικός,

ὁ ζωντανὸς ὁ Ἄνθρωπος πὸν πολεμᾷ καὶ κατέχει.

Ἡ Ἱστορία δὲν εἶναι κάποιο πρόσωπο ξεχωρο...

κάποιο πρόσωπο τάχα ξεχωριστὸ

πού ἔχει τὸν Ἄνθρωπο γιὰ μέσο ἢ ὄργανό της

γιὰ νὰ πραγματοποιεῖ

ἐκείνη

στόχους καὶ σκοποὺς τοῦ Ἀνθρώπου.

Τίποτε ἀπολύτως δὲν κάνει ἡ Ἱστορία.

Ἡ Ἱστορία εἶναι ἀπλῶς — καὶ τίποτ' ἄλλο —

τοῦ Ἀνθρώπου ἢ δράση

ποὺ ἐπιδιώκει πάντα

ἀκοίμητη, ἀνύσταχτη, ἀκούραστη

νὰ πραγματοποιεῖ τοὺς στόχους του,

νὰ πραγματώνει τοὺς σκοποὺς του.

Στὴν πρώτη μου ποιητικὴ συλλογὴ περιλαμβάνεται καὶ ἓνα *Ναπολιτάνικο τρίπτυχο*, τὸ τρίτο μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ *Ἀρχετυπικὸς τσάμικος στὴ Νάπολη*, ὅπου καὶ ἀναφέρω τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρμάου.¹⁶

*Ἐδῶ τὶς κρᾶζουν bambole, muñecas στὴ Σεβίλλη
τὶς κορασιές τὶς πάμπολλες μὲ τὰ φρουτώδη χεῖλη
ποῦ σοῦ ρουφᾶν ἀπ' τὸ μυαλὸ τὰ λογικὰ ὡς τὸν πάτο
καὶ δὲ σὲ σκιάζουν πόλεμοι καὶ ταραχές ἀρμάτων.*

(Γεῖά σου, Μῆτσο Ἀρμάε, μὲ τὰ κλαρίνα σου!)

*Βαρᾶτε κλαριντζῆδες μου, στὴν Πιάτσα τοῦ σὰν Κάρλο
—la vita è breve e l'arte longa (io vedo, io rago, io parlo!)—
κι οἱ κοῦκλες οἱ μελαχροινές φλαμένγγκο ἢ ταραντέλα
χορεύουνε γιὰ πάρτη μου φορώντας φουστανέλα.*

(Γεῖά σου, μωρ' Παγκοσμιοποίηση, κουκλάρα μου!)

*Ναπολιτάνες πᾶν πολλές, τὸ κλέος τῆς γυναίκας,
καὶ σεβιγιάνες ἔρχονται, las únicas muñecas,
— ἀπὸ παντοῦ φισκάρει ὁ τόπος καὶ ἀσφυκτιοῦν οἱ χῶροι·
μοῦ ρίχνουν κι ἓναν τσάμικο σὰν νὰ 'ν' ἀπ' τὸ Βραχώρι.*

(Γεῖά μου κι ἐμένα, τοῦ Τσαχπίνη, ποῦ τὰ γράφω σας)

Νάπολη, 9.4.2005

Στὴν τρίτη μου ποιητικὴ συλλογὴ περιλαμβάνεται τὸ *Capriccio ortografico*:¹⁷

¹⁶ Γιώργος Κεντρωτής, *Μὲ ἀπ' ὅλα μέσα*, Τυπωθῆτω, Αθήνα 2006, σ. 83.

¹⁷ Γιώργος Κεντρωτής, *Παρέλαση*, Τυπωθῆτω, Αθήνα 2009, σ. 60.

Τὸ μ π α γ ι ῶ κ ο τὸ γράφω μὲ ὠμέγα —
καὶ μὴ μοῦ πει κανεῖς πὼς μπαίνει
θέμα μὲ τὴν ὀρθογραφία μέγα.
Ὅτι μπαίνει εἶν' μιὰ περισπωμένη.

Διὸ καὶ Γ ι ῶ ρ γ ο ς μονίμως γράφω
(ποτὲ Γ ι ῶ ρ γ η ς) · γιὰ νὰ περισπᾶται
τὸ φωνῆεν, καθὼς θὰν τὸ βάφω
μ' ἓνα κύμα βραχὺ πὸν συσπᾶται.

Καὶ στὴν πέμπτη μου ποιητικὴ συλλογὴ περιλαμβάνεται τὸ
L'Odalisque de Dali, ποίημα ἐμπνευσμένο ἀπὸ μιὰ μακρότατη συζήτηση πὸν
εἶχα μὲ τὸν Δημήτρη γιὰ τοὺς ὑπερρεαλιστὲς ζωγράφους:¹⁸

Ἡ ὀδαλίσκη τοῦ Νταλί ζωγράφεται μὲ ὠμέγα
ἀπὸ μπροστὰ καὶ μὲ δυὸ ὄμικρα μικρὰ ἀπὸ πίσω
πὸν τὰ διαβάζουμε ὅμως ἴ, γιὰτὶ ἀκριβῶς τοῦ Βέγα
ἡ χάραξη ἀριστοποιεῖ τὸν φθόγγο τους τὸν ἦσσω

καὶ χυμικὸ ἓνα τσέπελιν σαλτάρει ἀπ' τὰ χαλίκια
πὸν τραχαλίζουν οἱ στιλπνὲς πατοῦσες της στίς λέξεις
καὶ στίς ὑπόρρητες μεμβράνες ἀναπέμπει ρεῖκια
ἀνοίγοντας τρελὲς σὰν πέταλα φαριῶν ὀρέξεις.

Στίς ὄρες λειώνει ἡ Ἐλεωνόρα* δεῖχτες σὰ σαλιώνει
μιὰ γόπα πὸν δὲν εἶναι ψάρι μὰ πουλί, πουλάκι,

¹⁸ Γιώργος Κεντρωτής, *Ὀρίτζιναλ μαϊμούδες*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2016, σ. 60.

πού γαργαρίζει στους ανέμους σαν ταμπά χαρτόνι
καὶ ράβει ὡς ραπτομηχανή τ' ἀραβικά τους ράκη.

Μὰ στὸν Νταλί τὸ αὐτὸ δηλοῖ ἢ σὲ ποίημα ἀνηγμένη
εἰκόνα μὲ τὴν κόρη πρόφαση σὲ ὀντάδων αἶνο:
μὲ νύχια πορφυρὰ τὰ δάχτυλα —σὺν ἀνοιγμένη
βεντάλια— σὲ λευκὸ γυμνὸ μηρὸ ἠλιοψημένο!

* Ἔτσι τὴ ζωγράφει ὁ Ἐγγονόπουλος — χρησιμοποιώντας
ψαρόκολλα ἀνάκατη μὲ περιδέραια καὶ ἰδεογράμματα.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ μπορῶ ἀναφερθῶ στὰ γραπτὰ καὶ δημοσιευμένα ἔργα
τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου.

Ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβή του:
«Ἡ προσφορὰ τῆς ξεριζωμένης καρδιάς. Προϊστορία καὶ λειτουργία τοῦ
θέματος στὴν Ἐρωφίλη τοῦ Χορτάση». 1010 σελίδες Α4, πού τις πιάνεις στὰ
χέρια σου καὶ νομίζεις ὅτι πιάνεις πολύτιμο βιβλίον βγαλμένο ἀπὸ τὰ χέρια
σταμπαδούρου μαῖστορα! Τὴν ὑποστήριξε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ
Ἀθήνησι καὶ βαθμολογήθηκε μὲ ἄριστα. Ἐπειδὴ ἔχω διαβάσει τὸ ἔργο,
μπορῶ ἄφοβα (καὶ πάλι χωρὶς καμία δόση ὑπερβολῆς) νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ἐν
προκειμένῳ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀπλή συνήθη διδακτορικὴ διατριβή,
ἀλλὰ κανονικὰ μὲ «γερμανικὴ» *Habilitation*, ἤτοι μὲ ὑψηλότητα. Στὰ χέρια τοῦ
Ἀρμάου τὸ θέμα ἐξαντλεῖται φιλολογικὰ, φιλοσοφικὰ, ἀνθρωπολογικὰ καὶ
ἐθνολογικὰ. Τὰ γράφω αὐτὰ τὰ λόγια καὶ σκέπτομαι πάλι τί ἔγραφα καὶ
πιὸ μπροστά: ποιὸς σοβαροφανὴς καὶ τὸ παράπαν ἀργόμισθος
παπιονάκις (οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ στὸ μυαλὸ βαρυλάτης) νὰ θρασύνεται,
ἀλήθεια, νὰ «ἀξιολογήσει» τὸν Ἀρμάου;...

Τερατώδους ἐκτάσεως εἶναι καὶ τὸ ἄλλο βιβλίον του, αὐτὸ πού ἔγραψε
γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν Νέων Ἑλληνικῶν στὰ σχολεῖα τῆς Δευτεροβάθμιας

Ἐκπαίδευσης καὶ τὸ ὑπέγραψε ὡς Δημήτρης Πτολεμαίου. Τὸ τύπωσε σὲ ἔντεκα (11) ἀντίτυπα, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων (τὸ ὑπ' ἀριθμ. 4) τὸ χάρισε σ' ἐμένα καὶ στὴν σύζυγό μου Πολυξένη, τὴν ὁποία πολὺ ἀγαποῦσε: «Φεβρουάριος 2000. // Στὸν Γιώργο καὶ τὴν Πόλυ, / μὲ ἀγάπη, / Δημήτρης». Τίτλος: *Ἡ Λογοτεχνία στὴν ἑλληνικὴ Μέση Ἐκπαίδευση – ἓνα ὑπόμνημα καὶ παραρτήματα*. Σύνολο τυπωμένων σελίδων 583. Στὶς πρῶτες 160 σελίδες περιέχεται τὸ ὑπόμνημα· ἀκολουθοῦν ὡς τὸ τέλος 13 ἐκτενῆ ὑπομνήματα.

Τὸ βιβλίο, ὡς ὅλον, εἶναι ἀφιερωμένο «σὲ δύο σχολικὲς χρονιές: 1996-97, 2ο Ἀρσάκειο Λύκειο Ψυχικοῦ καὶ 1997-98, Γιάγτζειο-Δελμούζιο Γενικό / 1ο Ἐνιαῖο Λύκειο Ἄμφισσας», καὶ ἀπευθύνεται ἐπίσημως ὡς ἐπιστολὴ στὸν Κώστα Μπαλάσκα, σύμβουλο φιλολόγων τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου τὴν Δευτέρα 29 Νοεμβρίου 1999.

Ἀντιγράφω (μὲ πεζὰ γράμματα ὅμως) τὸν κολοφώνα: «Ἡ Λογοτεχνία / στὴν ἑλληνικὴ / Μέση Ἐκπαίδευση / μέσα ἀπὸ ἓνα ὑπόμνημα / καὶ συνοδευτικὰ παραρτήματα / τοῦ / Δημήτρη Πτολεμαίου // εἶναι μιὰ ἔκδοση ποὺ σελιδοποιήθηκε / σὲ σύστημα ἐπιτραπέζιας τυπογραφίας / μὲ στοιχεῖα σχεδιασμένα στὸ Βόλο / ἀπὸ τὸν Α.Κ. Χριστοδούλου / καὶ ράστερ χαμηλῆς ἀνάλυσης // Τραβήχτηκαν ἔντεκα ἀντίτυπα / ἀριθμημένα ἀπὸ τὸ 1 μέχρι τὸ 11 / σὲ χαρτὶ ὀλλανδικὸ Flying Colours / ἀμμῶδες καὶ κρέμ τῶν 80 γραμμαρίων / σατιναρισμένο (φωτοτυπικὴ παραγωγή) / ποὺ βιβλιοθετήθηκαν / ἀπὸ τοὺς Ι. Μπούντα & Χ. Βασιλειάδη / στὴν Ἀθήνα τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1999 // Ἀρ. Ἀντιπ. 4 // Προμετωπίδα / Κόρη Λαπίθη ἀπὸ τὸ Ναὸ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία / καὶ κόρη ἀπὸ τὴν Ὑπάτη Φθιώτιδας τὸ 1931· / φωτογραφίες Nelly's.» Ἀμέσως παρακάτω ἀντιγράφω καὶ μιὰ χαρακτηριστικὴ παράγραφο:

Τὸ Μάθημα τῆς (Νεότερης) Λογοτεχνίας ἀφενὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει μοῖρα αὐτόνομη στὸ ἐκαπιδευτικὸ σύστημα κι ἀφετέρου συγκεντρώνει σήμερα στὴ χώρα μας τὸ κύριο βᾶρος τῆς

άνθρωπιστικῆς μόρφωσης. Δὲν ἐπιτρέπεται, συνεπῶς, ν' ἀδιαφοροῦμε γιὰ τὴ σχολικὴ του ἀποστολή, οὔτε νὰ τὴν ἐμπιστευόμαστε στοὺς αὐτοσχεδιασμοὺς πολὺ μικρῆς μερίδας φιλολόγων «μὲ ἄποψη» ἢ μὲ αὐταπάτη «ἄποψης» γιὰ τὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ σὲ καμιά περίπτωση γιὰ τὸ Μάθημά της. Ἄν θέλουμε μιὰ διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν συγκινήσεων στὴν ἐκπαίδευση, τότε πρέπει ν' ἀγωνιστοῦμε γιὰ συνολικὴ μεταρρύθμισή της μὲ ὄρους τῆς πραγματικότητας, ὄχι δηλαδή σὲ σταθερὴ συνάρτηση ἀπὸ ἐπαναστατικὲς ἐπαγγελίες (καὶ καλὰ θὰ κάνουμε ποτὲ νὰ μὴν τὸ λησμονοῦμε αὐτό: ἐπαναστατικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐκπαίδευση, κι ὄχι ἐξαρτημένη ἀπὸ μιὰ «μεταφυσικὴ» ἐπανάσταση)· ἢ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀποδυνάμωση ὁμως τοῦ Μαθήματος σὲ ἐπίπεδο «γνωστικοῦ ἐνδιαφέροντος», «σημασίας γιὰ τὴ συγκρότηση δυναμικῶν προσωπικοτήτων», «ἐξεταστικῆς ἀξιοπιστίας» κ.τ.π. εἶναι ἔγκλημα, γιὰτὶ προετοιμάζει τὸ μαρasmus του καὶ ἐγγυᾶται τὴν ὑφεση τοῦ ρόλου του στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα, στερώντας ἔτσι ἀπὸ τὴ μαθητικὴ σκευὴ βασικότατα ἐφόδια βίου καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνία μας ἓνα καλύτερο ποσοστὸ ἀνθρώπων μὲ καλλιέργεια καὶ ποιότητες — πού, καὶ μὲ τοὺς ἀθλιότερους ὄρους μέσα σ' ἓνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὀφείλουμε νὰ ἐξασφαλίζουμε. Ἡ πρόταση ἐτούτη δὲν ὑπαγορεύει ποσοτικὲς ἐπιβαρύνσεις σὲ γνωστικὸ ἐπίπεδο· ἀσχέτως μ' αὐτό, πάντως, πολλὰ μαθήματα ποὺ προστέθηκαν πρόσφατα στὴ Μ.Ε. —καθὼς καὶ κάποια ἀπὸ τὰ παλιότερα— θὰ μπορούσαν ν' ἀντικατασταθοῦν μὲ πεντάωρα ἐνημερωτικῶν διαλέξεων, ἐνῶ ἄλλα θὰ ἦταν εὐλογο νὰ ὀριστοῦν ὡς προαιρετικὰ ἢ ἐπιλεγόμενα, ἀφήνοντας περισσότερο χῶρο στὰ μ ε τ ρ η μ έ ν α θεμελιώδη — ἓνα quadrivium εὐρύτερης ἀποδοχῆς καὶ ἐγνωσμένης πνευματικῆς ἐγκυρότητας— καὶ στὸν ἐλεύθερο

χρόνο του εφήβου. Η σύγχυση τῶν συναισθηματικῶν δεξιοτήτων με τις προϋποτιθέμενες γνωστικές είναι σήμερα σταθερὰ τῆς πιὸ επικίνδυνης στρατηγικῆς, καὶ τὸ νὰ διακρίνει ὑπεύθυνους τῆς ἐκπαιδευτικῆς μας πολιτικῆς εἶναι τὸ ἴδιο επικίνδυνο —καὶ συνεργάζεται— με τὴ συστηματικὴ ὑποβάθμιση τῆς πνευματικῆς ὀλόκληρωσης πρὸς ἐξασφάλιση ἀέναα καταρτιζόμενου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ἥτοι με κοινωνικὴ ἀδικία.¹⁹

Τὸ 2000 κυκλοφόρησε ἀπὸ τις ἐκδόσεις ὕψιλον τὸ βιβλίο του Ἡθῆ ἐρμηνευτικὰ ἤθη διδακτικά, με τὸν ὑπότιτλο *Κείμενα Ἐμβόλιμα σ' ἓνα Ὑπόμνημα γιὰ τὴ Λογοτεχνία στὴν Ἑλληνικὴ Μέση Ἐκπαίδευση Ἀήγοντος τοῦ Ἐικοστοῦ Αἰῶνα*. Θέλω νὰ ἀντιγράψω τὴν ἀφιέρωσή του πρὸς ἐμένα: *Στὸν ἀγαπημένο φίλο Γιώργο Κεντρωτῆ, με τις θερμότερες εὐχὲς καὶ τις πάγιες βεβαιότητες, Δ.Α. Ἀθήνα, 31 Μαΐου 2002*. Ἀκριβῶς 13 χρόνια ἀργότερα ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωή...

Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι τρόπον τινὰ συνέχεια καὶ περίληψη τοῦ βιβλίου, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε ἀμέσως παραπάνω. Ἐδῶ θὰ ἀντιγράψω ἓνα μέρος τοῦ *Προλογικοῦ Σημειώματος* καὶ δύο συνεχόμενες καὶ σύντομες μὲν, ἀλλὰ χαρακτηριστικὲς παραγράφους ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κειμένου, πού ἐξηγοῦν τὰ πάντα γι' αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ πόνημα:

Ὁ τίτλος ἀποδίδει μιὰν ἐξίσωση — πού τὴ σημασία της ἔχουν νιώσει στὸ περὶ τους πάρα πολλοὶ φιλόλογοι, καθηγητὲς ἢ μὴ, καὶ πάρα πολλοὶ αἰσθηματικοὶ παρατηρητὲς τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων. Ὁ ὑπότιτλος δηλώνει τὴν ἀρχικὴ χρησιμότητα (;) καὶ ἀποστολὴ τοῦ κειμένου πού ἀκολουθεῖ: πρόκειται γιὰ γενικὲς τοποθετήσεις πάνω σὲ προβλήματα καὶ προβληματισμοὺς πού

¹⁹ *Ἡ Λογοτεχνία στὴν ἑλληνικὴ Μέση Ἐκπαίδευση*, σσ. 159 ἐπ.

συνοδεύουν τὴ διδασκαλία τῆς Λογοτεχνίας στὸ σχολεῖο μας (πιὸ συγκεκριμένα, στὴ Μέση Βαθμίδα του)· διάνθιζαν διακόπτοντας τὴ ροή του, ὡς λειτουργικὰ καὶ ἀναπόσπαστα τμήματα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ἓνα ὑπηρεσιακὸ ὑπόμνημα, ποὺ κατατέθηκε ἀρμοδίως, μετὰ τὴ λήξη συνεργασίας γιὰ τὴν ἐκπόνηση συναφοῦς διδακτικοῦ ἐγχειριδίου, στὸ πλαίσιο τῆς τελευταίας —κι ἐνεξελίξει ἀκόμη— πολιτειακῆς πρωτοβουλίας γιὰ διευθέτηση τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας ὑλικῶν καὶ συνηθειῶν. Ἡ ἀξία τους ἔξω ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ συγκείμενο ἐλέγχεται ὡς σχετικὴ καί, γιὰ ὅσους πάσχουν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἄμεσου παραδείγματος, ὅπως ἀμφίβολη. Τὴ δημοσίευσή τους ἐξεβίασαν, μᾶλλον, φίλοι ποὺ ἔβλεπαν σὲ αὐτὲς τὶς σημειώσεις κάτι παραπάνω ἀπὸ τὰ παραφερνάλια ἑνὸς ἐνδιαφέροντος θερμοῦ καὶ διαρκοῦς γιὰ τὸ Μάθημα τῆς Λογοτεχνίας, ἀλλὰ τὴν ἀπόφαση ἐνισχύει ἡ ἀπουσία τῆς σκοπιᾶς τους στὸν διάλογο γιὰ τὸ ρόλο, τὰ κείμενα καὶ τὴ διδασκαλία τῆς Λογοτεχνίας ποὺ μὲ κυμαινόμενη ἔνταση διαμείβεται μετὰ ἐκπαιδευτικῶν, μὲ τὴ συμμετοχὴ πνευματικῶν καὶ εὐαίσθητων ἀνθρώπων.

Τί κυρίως ἐπεσήμαινε τὸ ὑπόμνημα ἐκεῖνο τοῦ 1999, ποὺ δὲν ἦταν βέβαια καθόλου φιλικὸ πρὸς τὸν βαθμολογικὸ πανικὸ καὶ τὴ συγκεκριμένη σύνδεση τοῦ Λυκείου μὲ τὴν εἰσαγωγὴ στὴν Τριτοβάθμια Ἐκπαίδευση; — ἴσως πρέπει νὰ κατατεθεῖ κι ἐδῶ: χαλὴ φιλοσοφία γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Μαθήματος καὶ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν ἐγγένει στὴν ἱεράρχηση σκοπῶν καὶ στόχων τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος· δυσλειτουργίες στὴ συνάρτηση διδακτέας ὕλης, διδασκαλίας καὶ ἀξιολόγησης, ἀπὸ ἔλλειψη ρεαλισμοῦ (ἄρνηση τῶν ὅρων ὑπαρξῆς καὶ χρήσης τῆς ἐκπαίδευσης στὴν Ἑλλάδα) καὶ ἀπὸ ὀργανωτικὴ ἀνεπάρκεια σὲ ἐπίπεδο σχεδιασμοῦ· εὐθύνες γιὰ πρόσωπα ποὺ ἐπιλέγονταν νὰ

διεκπεραιώσουν τὸ ὀργανωτικὸ ἔργο. Δὲν ἦταν λοιπὸν ἓνα αἰσιόδοξο κείμενο, ἀλλὰ τὸ πιὸ λυπηρὸ εἶναι ὅτι καὶ μερικὲς προβλέψεις πού ἀπετόλμησε ἐπιβεβαιώθηκαν μὲ ἀστραπιαία ταχύτητα: ἡ βαθμολογικὴ ἀναξιόπιστία ὤθησε τὸ Μάθημα στὸ περιθώριο τοῦ ἐξετασιοκεντρικοῦ μας συστήματος, ἤγουν στὸ περιθώριο τῆς παιδευτικῆς προσοχῆς.²⁰

18. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΟΥΣ. Στὴ στοχοθεσίᾳ τους οἱ πολιτισμικὲς σπουδὲς φαίνεται νὰ προσεγγίζουν πολὺ τὴ ρεαλιστικὴ εἰσήγηση τῆς ἐποπτείας: ὁ μαθητὴς ὠθεῖται νὰ κρίνει τὴν ἑρμηνεία του καὶ τὶς ἄλλες ἑρμηνεῖες — ἀπλὴ κατάρτιση ἢ τέχνη τοῦ προσανατολισμένου ἀναγνώστη, τέχνη τῆς αὐτοεποπτείας. Δὲ χρειάζεται νὰ καταλήξουμε στὴν ἀπαξιωτικὴ σχετικοκρατία γιὰ νὰ τὸ κατακτήσουμε. Ὑπάρχει ὅμως τρόπος ν' ἀποκτηθεῖ δι' ἐφορμήσεως ἀπὸ ἓναν ἀκατάρτιστο αὐτὴ ἡ δεξιότητα; ἡ διαδρομὴ πού προβλέπεται νὰ διανυθεῖ δὲ συνιστᾷ ἐντέλει «κατάρτιση»; Τί σοί στάση ἀπέναντι στὸν πολιτισμὸ εἶναι αὐτὴ πού ἐπιμένει ὅτι ἡ καχυποψία εἶναι ἀρετὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ καλοπιστία πάντοτε σφάλμα; Ὡραία τόντι προοπτικὴ, πάντως: νὰ κάνουμε μαθητὲς ἰδεολογικά (διάβαζε: ὀλόπλευρα) ὥριμους, σὲ βαθμὸ ὥστε ν' ἀνακαλύπτουν τὸ πολιτικὸ ἀσυνείδητο τοῦ Σολωμοῦ ἢ τοῦ Σεφέρη καὶ νὰ συζητοῦν ἐξειδικευμένα θέματα σὲ πλήρη ἀφαίρεση... Ἡ πρόταση τῶν πολιτισμικῶν σπουδῶν αἰωρεῖται ἀνοιχτὰ ἀνάμεσα σὲ ὑπερβολικὲς ἀξιώσεις βαθιᾶς κατάρτισης γιὰ καὶ περὶ τὸ ἀντικείμενο ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὴν ἀνακουφιστικὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη πρόκριση τῆς πλήρους ἐμπίστευσης σὲ ἴδιες παραστάσεις καὶ

²⁰ Δημήτρης Ἀρμάος, *Ἡθὴ ἐρμηνευτικὰ ἢθὴ διδακτικά*, ὕψιλον / βιβλία, Ἀθήνα 2002, σσ. 11 ἔπ.

προδιαμορφωμένες τῶν μαθητῶν προσλαμβάνουσες. Ὅποτε πρέπει κάτι νὰ θυσιάσουν, περικόπτουν ἀπὸ τὸ πρῶτο, ὄχι ἀπὸ τὸ δεύτερο, γιὰ λόγους βέβαια καταστατικούς (θεμελίωσης). Φαντάζομαι τί βεβαιότητες βόσκουν τὸν εισηγητὴ τέτοιων προτάσεων. Καλὸ παράδειγμα: ἡ ἐμμονὴ στὴ θεματολογία τῶν «ἐπίκαιρων προβλημάτων». Τὰ ναρκωτικά, τὰ διαζύγια, τὸ AIDS κ.τ.τ. δὲν εἶναι, κατὰ τὴν ταπεινὴ μου κρίση, παρὰ ὑποπεριπτώσεις τῶν μειζόνων παθῶν τοῦ ἀνθρώπου — αὐτῶν (ἔρωτας, θάνατος, προδοσία, ἐκμετάλλευση, πόλεμος...) ποὺ κάποια ἔργα ἀντιμετωπίζουν στὶς ἔσχατες ἀναγωγές τους, γι' αὐτὸ καὶ τὰ θεωροῦμε μεγάλα ἔργα· ὅταν δὲν θέλω νὰ ἐμβαθύνω στὸ πρόβλημα τῆς σύγκρουσης τῶν φύλων, ἀλλὰ νὰ διαβάσω μιὰ ἱστορία διαζυγίου βγαλμένη θαρρεῖς ἀπὸ ἀμερικάνικη κινηματογραφικὴ ταινία ἢ ἀπὸ τὸ ἀστυνομικὸ δελτίο, μὴν τυχὸν δὲ χρειάζομαι τὴ λογοτεχνία, παρὰ κάποιον δικηγόρο ἢ ψυχαναλυτὴ; Γιὰ φαντάσου, ἐπίσης, νὰ διάβαζα (χωρὶς ἐπαγγελματικὸ κίνητρο) τὸ *Πόλεμος καὶ Εἰρήνη* ὡς ντοκουμέντο τῶν ιδεολογικῶν προσανατολισμῶν μιᾶς χριστιανοφιλελεύθερης τάξης τσαρικῶν στὴ δύση τοῦ 19. αἰώνα! «Χρυσὸν νὰ μ' ἔκαναν», θὰ τὸ διάβαζα;... Ἡ ἐμμονή, τόσο στὴν κοινωνιολογίζουσα ἀνάγνωση ὅσο καὶ στὴ θεματικὴ τῆς τρέχουσας ζωῆς καὶ ἠχοληψίας, δὲν πιστεύω ὅτι παρέχει στηρίγματα βίου, γιὰτὶ ἀφανίζει τὴ συνολικότητα, καὶ ἡ ἀνθρώπινη σκέψη δουλεύει δυσκολότερα μὲ μιὰν ἐπαγωγὴ ἐπὶ περιορισμένου πεδίου δεδομένων, παρὰ μὲ τὴν παραγωγή μιᾶς πλούσιας παρακαταθήκης θεωρήσεων, μιᾶς πανοραμικῆς τοῦ κόσμου θέας. Δικαιωματικὰ ἡ κρίση μου καθορίζεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, ποὺ τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν οὐτοπία, καὶ ὁδηγεῖ τὰ βήματά της μέχρι μιὰν ὅλως ιδιόρρυθμὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὴν ἥσσονα προσπάθεια καὶ τὴν ἀναποτελεσματικότητα — ἀμφότερα ὡς εὐκτὰ

πιά και καταθύμια. Σκέπτομαι, από την άλλη: πώς να μη συμφωνήσει κανείς με τον πλατωνικό ισχυρισμό για την υπεροχή της δικαιοσύνης έναντι όλων των λοιπών αρετών; ποιά άλλη τροχοπέδη μπορεί να μας σταματήσει, όταν καταγινόμαστε να διδάξουμε αξίες, από τον κίνδυνο να επιβάλουμε αποκλίνουσες δικές μας; Μὲ τὴ δικαιοσύνη λύεται τὸ πρόβλημα αὐτοελέγχου καὶ διακριτικότητας τῶν διδασκόντων, ποὺ κρατᾶ σὲ ἀγωνία τοὺς ἐκπροσώπους τῶν πολιτισμικῶν σπουδῶν, ἐφόσον δὲν βασιζονται στὴν ἀγκιτάτσια — μὲ τὴ δικαιοσύνη, καὶ ὄχι μὲ τὴ στράτευση σὲ «ριζοσπαστικές» οὐτοπίες γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ἐπειδὴ ἡ πραγματικότητα προβλέπει τὴν ὄνειροπόληση, ἀλλὰ δὲ συνεργάζεται μαζί της, κι ἐπειδὴ, ἂν ἡ δικαιοσύνη λείψει, ὅλες οἱ ἄλλες διαθέσεις δὲ θὰ γεννήσουν παρὰ μονομέρεια καὶ αὐταρχισμό. Εἶναι ἀπλὲς ἀλήθειες ποὺ οἱ πολιτισμικὲς σπουδὲς ἀπατῶνται πὼς ἔχουν ὑποτάξει μὲ τὴ θεωρία.²¹

19. ΠΟΛΙΤΙΚΗ. Πηγάζοντας ἀπὸ τοὺς κύκλους ριζοσπαστῶν θεωρητικῶν τῆς λογοτεχνίας, οἱ πολιτισμικὲς σπουδὲς οἰκοδόμησαν τὴν ἐκπαιδευτικὴ τους πρόταση πάνω στὸ ὑπόστρωμα μιᾶς ἀλλότριας συλλογικῆς ἐμπειρίας καὶ στὴν κοινωνιολογικὴ ἰσοτοπία ἀπόκλιση – στιγματισμός: ὅλα εἶναι παιδιὰ μας. Ἡ ἀφετηρία μυρίζει συστημικὸ λάθος ἀνάλογο τοῦ βιολογισμοῦ καὶ τῶν ἀντίστοιχων μιμήσεων ποὺ φαλκίδευσαν τὶς θεωρητικὲς ἐπιστῆμες ἐδῶ κι ἑκατὸ χρόνια. Μολαταῦτα, ὑπάρχει πάντα ἡ παραπομπὴ σὲ ἐπαναστατικὲς δόξες. Ἡ ἀνατρεπτικὴ διάθεση τῶν πολιτισμικῶν σπουδῶν ἔχει τὸ ἐξῆς μειονέκτημα: «προβάλλει» τὸ σύστημα — τὴ νοημοσύνη τῶν τεχνικῶν του. Ἡ

²¹ Δημήτρης Αρμάος, *Ἦθη ἐρμηνευτικὰ ἤθη διδακτικά*, σσ. 58 ἐπ.

έφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος που αυτές εισηγούνται θα έριχνε τους θιασώτες τους από τα σύννεφα, αφού θα έδινε τους έντελως αντίθετους από τους αναμενόμενους καρπούς — οί λαβές για μιὰ τέτοια συνέπεια αφθονούν... Απέναντι στην άρχουσα τάξη και την ιδεολογία της δὲν ἔχεις τὸ περιθώριο παρὰ νὰ προβαίνεις μὲ τὸ θάρρος τῆς γνώμης σου, νὰ ἐνεργεῖς εὐθέως. Οὐσιαστική καὶ πλατιά μόρφωση, μὲ ὅ,τι σημαίνει τοῦτο σήμερα (καὶ μέχρι σήμερα), ποιόν θὰ εὐνοήσῃ; τοὺς μὲν ἢ τοὺς δέ; Αὐτὸ εἶναι τὸ στοίχημα, πὺ ἡ ἐξουσία δὲν εἶδαμε νὰ τὸ ρισκάρει ποτέ· οἱ ἕως τώρα τακτικές της φωτίζουν τὴ διερεύνηση.²²

«Τὸν Γενάρη τοῦ 2011 για λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων Gutenberg» — ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν κολοφῶνα τοῦ βιβλίου— ἐκδόθηκε τὸ πρωτοποριακὸ δοκίμιο-μελέτημα τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου *Ἡ ὁμιλοῦσα κεφαλή στὴν ἔξοδο τοῦ ὄρφικου μύθου* μὲ ὑπότιτλο: *ἐνατένιση μιᾶς πτυχῆς ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ τύχη τοῦ Ὀρφέα σὲ συνάρτηση μὲ κάποιες ἀπὸ τὶς εἰκαστικές της ἀποτυπώσεις στὸς νεότερους κυρίως χρόνους*. Τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα σχεδιάστηκαν στὸν Βόλο ἀπὸ τὸν Α.Κ. Χριστοδούλου καὶ τὴ γενικὴ φροντίδα τῆς ἐκδόσης τὴν εἶχε ὁ Γιάννης Μαμάης — καμία ἐκπληξη! Οἱ ἐκπλήξεις πὺ ἐτοίμαζε ὁ Ἀρμάος βρίσκονταν πάντα μέσα στὰ βιβλία του: στὰ δικά του καὶ στῶν φίλων του πὺ ὁ ἴδιος προετοίμαζε ἐπιμελῶς· σὶς ἐπιλογὲς τῶν συνεργατῶν του δὲν χωροῦσαν ἐκπλήξεις — «ὀμάδα πὺ κερδίζει δὲν ἀλλάζει», ὅπως σωστὰ λέμε ὅσοι ἀγαπᾶμε τὸ ποδόσφαιρο. Ἦδη τὸ κείμενο στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ βιβλίου, πὺ ἀριθμεῖ 184 τυπωμένες σελίδες, μᾶς προετοιμάζει για τὸ περιεχόμενό του. Τὸ ἀντιγράφω:

²² Δημήτρη Ἀρμάου, *Ἦθη ἐρμηνευτικὰ ἤθη διδακτικά*, σσ. 60 ἐπ.

Από την ασύνορη λογοτεχνική τύχη του όρφικού μύθου το μελέτημα αυτό απομονώνει εκείνη του τελευταίου επεισοδίου. Η θαλασσοπορία της κεφαλής που τραγουδάει, μιλάει και προφητεύει αντιμετώπιστηκε με νέο ενδιαφέρον στους νεότερους χρόνους, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε παρακολουθώντας την, όχι μόνο στη λογοτεχνία, αλλά και στις καλές τέχνες. Τί αξιοποιήθηκε από τις παραδηλώσεις της αρχαίας αφήγησης και τί προστέθηκε; Έχουμε κάθε λόγο, ίσως, να πιστεύουμε ότι αναδείχθηκαν νέες παραστάσεις του συμβόλου, όχι όμως το μήνυμα της αρχαϊκής σ κ έ ψ η ς σέ ὄλο του τὸ βάθος και τὸ εὖρος.

Αὐτὸ τὸ μήνυμα τῆς ἀρχαϊκῆς σ κ έ ψ η ς σέ ὄλο του τὸ βάθος και τὸ εὖρος ἀναζήτησε ὁ Ἀρμάος στὸ πυκνογραμμένο μελέτημά του. Ἀντιγράφω δύο χαρακτηριστικὰ μέρη του· ἡ ἀποσπασματικότητα καθόλου δὲν ἀδικεῖ τὸ ὄλον: ἴσα-ἴσα τὸ ὑποσημαίνει, και μᾶς παρακινεῖ νὰ διατρέξουμε ὄλο τὸ βιβλίο και πάλι. Τὸ πρῶτο ἀπόσπασμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παραλείπω τὶς ὑποσημειώσεις, ἀναφέρεται στὸ πῶς προσέλαβε τὸν ὄρφικὸ μῦθο ὁ Νίκος Ἐγγονόπουλος:

Στὸν ὄρφισμὸ εἶναι θεμελιωμένη και ἡ πυκνὴ παρουσία τοῦ μύθου στὸ ἔργο, ποιητικὸ και εἰκαστικὸ, τοῦ Νίκου Ἐγγονόπουλου (...), τὸν ὁποῖο ἡ διαρκὴς ἀναγέννηση τῶν συμβόλων ὠθεῖ στὴν ἰδέα μιᾶς ἀκαταμάχητης ἀθανασίας, σὲ μιὰν αἰσιοδοξία πού ἐπὶ τοῦ προκειμένου ξεσπᾷ μὲ ἀπανωτὲς διαβεβαιώσεις για τὸν ἔρωτα και τὴ δυνατότητα τῆς ἐπικοινωνίας. Τέτοιες διαβεβαιώσεις συνέχουν και τὸ ποίημα «Ὁ Ὀρφεὺς» ἀπὸ τὴν *Κοιλάδα μὲ τοὺς Ροδῶνες* (1978), τὸ ὁποῖο, πιστὸ στὴν παράδοση τοῦ ἀπαρηγόρητου «για τὴν διπλὴν ἀπώλεια | τῆς Εὐρυδίκης» μουσουργοῦ, ἀπερίφραστα κάνει λόγο για τὸν θάνατό του μὲ μαχαίρια- σύννεφα, καθότι αὐτά:

δὲν ἦσανε τὰ σύννεφα τοῦ Ἐγγονόπουλου
ἦταν μαχαίρια
λεπίδες
ἀκονισμένες κάμες καὶ χαντζάρια
ποὺ πάνω στίς γαλάζιες τους ἐσθῆτες
ἐκρατάγανε
οἱ σκληρότατες τῆς Θράκης οἱ παρθένες
κι αὐτὰ κραδαίνοντας
οἱ σκληρὲς παρθένες στ' ἄπονα χέρια τους
μ' αὐτὰ —λέω— πέσαν πάνω του:
τὸν κατακρεουργήσανε
τὸν κομμάτιασαν
τὸν Ὀρφέα.²³

Τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα εἶναι ἀπὸ τὴν «Συνεπαγωγές», καὶ δὴ πρόκειται γιὰ τὴν τελευταία παράγραφο τοῦ βιβλίου:

Ἡ ἀνατροπὴ τῶν φυσικῶν νόμων, παρατηρήσαμε, ἐρείδεται στὸν συμβολισμό — ἀδιαφιλονίκητο ἐργαλεῖο τοῦ μύθου ὡς ἀνθεκτικῆς «ἄυλης» ἀφήγησης, συνισταμένης τῶν ἐπιμέρους «ἐμπράγματων» ἀφηγήσεων, ὅπου συμποσοῦνται ἢ, καλύτερα, συμπήγονται σὲ ἐνιαῖο ὅλον οἱ ἐθνογραφικοὶ κώδικες τόπων καὶ ἐποχῶν, ὑπερκερώντας ἀκρογωνιαῖες προθέσεις τῆς γενεσιουργοῦ ἐπικαιρότητας. Πῶς θὰ μπορούσε καλύτερα νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι δὲν εἶναι νοητὸς ὁ ἄνθρωπος ὡς φυλακὴ τῶν ἐκφορῶν του; ὅτι ὁ λόγος (ἢ τέχνη, ἢ ἐπινοητικότητα — ὅπως καὶ νὰ τὸ πεῖ κανεὶς αὐτὸ ποῦ

²³ Δημήτρης Ἀρμάος, *Ἡ ὀμιλοῦσα κεφαλὴ στὴν ἔξοδο τοῦ ὀρφικοῦ μύθου*, Gutenberg, Αθήνα 2011, σσ. 84 ἐπ.

συγκροτεῖται σὲ πολιτισμό) μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ κι ἔξω ἀπὸ τοὺς ὅρους ζωῆς καὶ δράσης τῶν ἐπιμέρους χρηστῶν του; Στὴν ἔξοδο ἑνὸς μύθου ποὺ φαίνεται νὰ περιέγραψε μιὰ τεράστια μεταρρύθμιση στὴ ζωὴ τῆς Δύσης, ἕνα ἀνθρώπινο κεφάλι (ὄχι ἕνα κεφάλι θεοῦ), ποὺ κόπηκε δίχως νὰ δαμαστεῖ ἡ φαντασία του καὶ οἱ δυνάμεις ἐξωτερικεύσῃς της, παραβαίνει τὴν πεπατημένη τῆς πολιτισμικῆς του παράδοσης καὶ καταθέτει μιὰν ἀπολύτως αἰσιόδοξη πίστη στὸ πνεῦμα τῶν θνητῶν. Τί περισσότερο ἢ λιγότερο θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει ἕνας λαὸς γιὰ μάτια ποὺ μπόρεσαν νὰ ἰδοῦν τὸ πρόσωπο τοῦ Πλούτωνα καὶ τῆς Περσεφόνης; Θαρρῶ πῶς, ἂν ἦταν πιὸ ἄδολοι οἱ καιροὶ στὴν πρώιμη Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, ἕνα τέτοιο τέλος θὰ ἐπιφύλασσε ὁ μύθος καὶ στὸν Δάντη — ἄλλον ταξιδιώτη τοῦ ἐπέκεινα —, ὁ ὁποῖος ἐνέταξε τὸν Ὀρφέα, ὡς γνωστόν, στοὺς «ἐνάρετους παγανιστές».²⁴

Ἀκόμα καὶ ἡ σμικρότητα τούτων τῶν σπαραγμάτων μαρτυρεῖ τὴν ἐν γένει «λογοτεχνικὴ γενναιότητα» τοῦ Ἀρμάου. Καταθέτει λόγο δοκιμακὸ, καὶ ἡ ἀναπνοὴ τῶν λέξεων, τῶν συνταγμάτων καὶ τῶν προτάσεων του βγαίνει μέσα ἀπὸ πνεύμονες καθολικοῦ διανοούμενου καὶ συνάμα ἰσορροπιστῆ σὲ σχοινιά στοχασμῶν τεντωμένα πάνω ἀπὸ τὶς ἀβύσσους τῆς παγκόσμιας πολιτιστικῆς ἱστορίας. Καὶ ἔτσι ὅπως καταθέτει λόγο ἡδυσμένο μὲ κάθε λογιῆς γλωσσικὰ καρυκεύματα ποὺ μετατρέπουν τὰ ἀπλὰ ἐκφωνήματα σὲ ἀξιώματα καὶ συμπερασμούς, κάθε τόσο μᾶς κλείνει τὸ μάτι ὄχι ὡς μελετητῆς, ἀλλὰ ὡς ποιητῆς ποὺ θέλει νὰ μᾶς μεταδώσει χωρὶς λόγια τὴν ἰδέα ὅτι ἡ τέχνη ποὺ ὑποτείνει τὰ πάντα εἶναι ἡ *ars poetica*. Αὐτὸ θὰ τὸ διαπιστώσουμε ξανὰ καὶ παρακάτω.

²⁴ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σσ. 99 ἐπ.

Σὲ διάφορα —πρωτίστως ὅμως— λογοτεχνικὰ περιοδικὰ θὰ βρεῖ ὁ ἐπιμελὴς γυρευτὴς καὶ ἀναγνώστης πολλὰ δοκίμια τοῦ Ἀρμάου, ὅπου καὶ θὰ θαυμάσει τὸν τρόπο τῶν προσεγγίσεων του σὲ θέματα λογοτεχνικὰ καὶ ἐκδοτικά. Θα ἀναφερθῶ διὰ βραχυτάτων μόνο σὲ τρία ἀπὸ αὐτὰ — ἄλλωστε *ex ungue leonem!*

Σὲ ἀφιέρωμα τῆς *Νέας Ἑστίας* στὸν Νίκο Καζαντζάκη συναντᾶμε τὸ δοκίμιο *Ὁ Καζαντζάκης μεταφράζει Μακιαβέλλι*.²⁵ Καὶ μόνο ἀπὸ τὴν προεξαγγελτικότητα τῆς εἰσαγωγικῆς παραγράφου προῖδεάζεσαι ὄχι μόνο περὶ τίνος πρόκειται, ἀλλὰ πρὸς τὰ ποῦ θὰ στραφεῖ τὸ βαθιὰ μπηγμένο κριτικὸ νυστέρι τοῦ γράφοντος.

Μιλώντας γιὰ μεταφράσεις, καὶ τέτοιες μεταφράσεις, ἀπὸ τέτοιους μεταφραστές, ἢ ἐστίαση ἐπὶ τῶν ὄρων σύγκρισης φαίνεται δευτερεύουσα μπροστὰ στὴν παρακολούθηση τῶν κοινωνικῶν ὄρων πρόσφυσης τοῦ κειμένου ἀφίξεως στὸ κείμενο ἀφετηρίας. Ὡς ἐκ τούτου, ἀξίζει νὰ πλησιάσουμε τὸ προκείμενο προσχωρώντας ἀπὸ πλατύτερους σὲ στενότερους κύκλους.

Σὰν νὰ τὸν ἀκούω... Γράφει ὅπως μιλοῦσε — μόνο τὸ γέλιο δὲν ἀκούγεται! Κανονικὸς Ἀρμάος: λόγος ἀκριβῆς καὶ σιβαρὸς, ποικιλμένος ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ ἀναδεικνύεται ἡ οὐσία τοῦ ποικίλματος, καὶ μὲ αὐστηρὴ ἀναφορὰ στὴν ἐπιστημονικὴ ὀρολογία ποὺ ἐγγυᾶται καὶ τὴ φερεγγυότητα τῆς μεθόδου. Σὲ δεδομένη εὐκαιρία, μάλιστα, παραθέτει μιὰ ἐκτενέστατη ὑποσημείωση, ὅπου ὁ δοκιμιογράφος γίνεται καὶ βιβλιογράφος, καὶ μᾶς προσφέρει ὄχι μόνο τὸ σύνολο τῶν ἑλληνικῶν μεταφράσεων τοῦ *Ἡγεμόνα*, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀπάνθισμα τίτλων ἀπὸ τὴ διεθνή βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸ

²⁵ *Νέα Ἑστία*, ἔτος 81ο, Τόμος 162ος, Τεύχος 1806, Δεκέμβριος 2007, σσ. 1050-1061.

κορυφαῖο τοῦτο ἔργο. Στὴν κατακλείδα τῆς δοκιμιακῆς του πρότασης γράφει:

Τὸν *Ηγεμόνα* κοσμεῖ ἀρετὴ πού ἀπαντᾷ σὲ ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ ἔργα πού μετέφρασε ὁ Καζαντζάκης ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '30 καὶ ἐξῆς: λελογισμένη χρήση τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Μάλιστα, καθὼς τὸ ἔργο ἔχει καὶ στὸ πρωτότυπο μιὰν αὔρα πεπαλαιωμένου λόγου, τὸ ἑλληνικὸ κείμενο φαίνεται νὰ προσπαθεῖ νὰ τὴ διασώσει προσφεύγοντας σὲ τρόπους ἀνάλογων ἔργων τῆς παράδοσής μας (μιὰ λειτουργεῖα ἀποξένωσης, ἄς ποῦμε), μὲ μείξεις γλωσσικῶν φάσεων, ὑπερβατά, συνδετὰ κ.ἄ. Ὁ Καζαντζάκης μένει πιστὸς στὸ ἰταλικὸ κείμενο πού παρακολουθεῖ. Λίγες φορές προσπαθεῖ νὰ ἐξομαλύνει τὶς διατυπώσεις καταφεύγοντας σὲ συμβατικότερες ἀποδόσεις. Καὶ δὲν εἶναι πάντοτε ὑπὲρ τοῦ ἐγχειρήματος αὐτό, ἀλλὰ προσφέρει ἓνα κείμενο πολὺ κοντὰ σὲ ὅ,τι θὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ μέσος ἀναγνώστης, ἴσως καὶ ὁ ἴδιος καθὼς τὸ δούλευε ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Ὁ *Ηγεμόνας* στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Καζαντζάκη ἦταν μιὰ τυχερὴ στιγμή τῆς γραμματείας μας, γιατί, χάρις στὴν εἰδικὴ διάθεση τοῦ ἴδιου ἀπέναντι στὸ ἔργο καὶ στὶς δεξιότητές του, κρατᾷ κάτι ἀπὸ τὸ ἄρωμα τοῦ παλιοῦ ἰταλικοῦ κειμένου πού ἀγάπησαν ὅλοι ὅσοι τὸ γνώρισαν.²⁶

Γιὰ ἓναν ποιητὴ πού ἀγαποῦσε πολὺ (καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχαμε «φάει» ὦρες καὶ ὦρες μιλώντας) εἶναι τὸ δεύτερο δομῆσιο. Στὸ ἀφιερωματικὸ τεῦχος τοῦ *Δέντρο* γιὰ τὸν Κώστα Καρυωτάκη δημοσίευσε ὁ Ἀρμάος τὸ κείμενο «*Ἡρώες χρόνοι*» *Ἡ κατάπαυση πυρός*.²⁷ Ἐδῶ ἔχουμε ἓνα κείμενο

²⁶ *Νέα Ἑστία*, σσ. 1061 ἐπ.

²⁷ *Τὸ Δέντρο*, τεῦχος 175-176, Καλοκαίρι 2010, σσ. 20-28.

ποιητικὸ μέσα σὲ ἓνα κείμενο δοκιμίου — ἓνα ὄτσερκο, ὅπως θὰ ἔλεγαν ὁ Μπελίνσκη καὶ οἱ ρῶσοι γραμματολόγοι, πού τόσο ἀγαποῦσε ὁ Ἀρμάος. Απομονώνω δύο παραγράφους — μία «ἐνημερωτική» καὶ μία «ἀναλυτική», ὅπου ἡ βαθειὰ γνώση τῆς μετρικῆς ἀναμιγνύεται μὲ τὴν ἔμπεδη γνώση τῆς λογοτεχνικῆς ἱστορίας καὶ μὲ τὴ θεωρία τῆς προσλήψεως τοῦ Χάνς-Γκέορκ Γκάνταμερ καὶ μᾶς ἐπιδαψιλεύει μιὰν ὑψηλῆς κλάσεως ἐρμηνευτική:

Ἡ «Ἡρωικὴ Τριλογία», περιλαμβάνει, ὡς γνωστόν, τρία πορτρέτα: «Διάκος», «Κανάρης» καὶ «Byron» — σονέτα μὲ κλασικὲς σκάζουσες ὁμοιοκαταληξίες σὲ δακτυλικούς πεντασύλλαβους, ἓνα μέτρο προδήλως «ἠρωικὸ» καὶ σὲ ἕκταση στιχουργικὰ «ἐπιδεικτικὴ» πολὺ ἀξιοπρόσεχτο ἄνοιγμα στὴν ἐκφραστικὴ κλίμακα τοῦ Καρυωτάκη.²⁸

Σίγουρα δὲν μποροῦν νὰ κατηγορηθοῦν ἀπὸ κανέναν τὰ τρία αὐτὰ ποιήματα ὡς ὑποκειμενικὰ ἢ ἐγωκεντρικά. Ἡ μεταπολεμικὴ Ἀριστερὰ τὰ ἀντιμετώπισε ὡς ἀταξικὰ ποιήματα· τὰ διαχώρισε ἀπὸ τὸ πεσιμιστικὸ πνεῦμα πού καταδίκασε, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιμείνει. Οἱ λάτρεις τοῦ Καρυωτάκη ἀπέφυγαν νὰ σταθοῦν σ' αὐτὰ καὶ οἱ ἀνθολόγοι τὰ παραμέριζαν, προδήλως ὡς μὴ «ἀντιπροσωπευτικά». Τί τοὺς ξένιζε; Ἡ ἀπροσδόκητη ρήξη μὲ τὸν μᾶλλον ὄψιμα διαμορφωμένο (ὅταν οἱ ὀφειλὲς τοῦ Μεσοπολέμου στὴ γενιὰ τοῦ 1880, π.χ., κόντευαν νὰ ξεχαστοῦν) ὀρίζοντα προσδοκίας τους. Διακινδυνεύοντας νὰ ἐξωραΐσουν τὴν πεισιθάνατη διάθεση, ἀντὶ νὰ τὴν κατανοήσουν, κατὰ βάθος ἀδυνατοῦσαν νὰ πιστέψουν ὅτι ὁ Καρυωτάκης ἔγραψε «μὲ τὰ σωστά του» σὲ ὠριμὴ ἡλικία ποιήματα μὲ περιεχόμενο ἐθνικὸ καὶ ἠρωικὸ, ξεφεύγοντας τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ

²⁸ Τὸ Δέντρο, σσ. 20 ἑπ.

θεματικό φάσμα που συνέχει την οικεία μας ποίησή του. Γιατί, όμως, δὲν αἰφνιδιάστηκαν καὶ ἀπὸ τὸ νεωτερισμὸ τῶν σατιρῶν; (Γιὰ τὰ συγκεντρωμένα σὲ βιβλία ποιήματά του, ἦταν ἐξίσου ἀπρόσμενος.) Καὶ γιατί θὰ πρέπει νὰ κρίνουμε ὅτι τὰ ἐθνικὰ ὄραματα ποὺ ἐμψύχωναν τὴν ἐφηβεία του εἶχαν λάβει τέλος ὡς ἀξίες του γιὰ τὸ παρελθόν; Ἡ, ἀλλιῶς: εἶναι πολὺ λογικότερο νὰ φτάνει κανεὶς στὴν ἀπελπισία ἐπειδὴ διαψεύδεται συνολικὰ ὁ ἀξιακὸς του κώδικας ἀπ' ὅ,τι σὲ περιπτώσεις διάψευσης προσδοκιῶν γιὰ ἀναβίωση ἀξιῶν; Σύνολη ἢ κοινωνικοπολιτικὴ δραστηριότητα τοῦ Καρυωτάκη δείχνει ἢ περίπτωσή του νὰ ἀνήκει στὶς τελευταῖες. Καί, πρὸς τούτοις, σήμερα γνωρίζουμε: ὁ χρόνος δὲν περίμενε — τὸ πρόγραμμα ἔπρεπε νὰ «κλείσει».²⁹

Ἡ τρίτη ἀναφορὰ μου εἶναι καὶ ἡ χρονικῶς παλαιότερη: πρόκειται γιὰ ἓνα δοκίμιο ποὺ δημοσιεύθηκε στὴ Σύνταξη,³⁰ Τριμηνιαία ἔκδοση σπουδῆς στὴν Ὁρθοδοξία, τὸ 1999. Τίτλοφορεῖται *Θρησκευτικότητα καὶ Πίστη: Ἐνα Σημείωμα γιὰ τὶς Προτιμήσεις τῆς Λογοτεχνικῆς μας Κριτικῆς*. Τὸ βραχὺ σημείωμα τῆς Σύνταξης μὲ ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸ νὰ πῶ ἐγὼ κάτι σχετικὸ μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ δοκιμίου:

Τὸ κείμενο ἀντικρίζει τὸ θέμα τοῦ ἀφιερῶματος ἀπὸ σκοπιὰ ἐξω=θεολογική, τὴ σκοπιὰ τῶν λογοτεχνικῶν σπουδῶν. Σημειώσεις καὶ σχόλια, ἀνὰ παράγραφο, συγκεντρώνονται μετὰ τὸ πέρας του.

Οἱ σημειώσεις καὶ τὰ σχόλια ἐντυπωσιάζουν μὲ τὴν πληρότητα καὶ τὴν ἐξαντλητικότητά τους. Ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ θὰ ἀντιγράψω τὴν εἰσαγωγικὴ,

²⁹ *Τὸ Δέντρο*, σσ. 22 ἐπ.

³⁰ *Σύνταξη*, τεύχος 70, Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1999, σσ. 9-25.

τὴν πέμπτη καὶ τὴ δέκατη τέταρτη καὶ καταληκτῆρια παράγραφω, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ πάrouμε γεύση ἀπὸ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Ἀρμάου πάνω σὲ ἓνα θέμα «δύσκολο», «δύστροπο», «δύσβατο».

Τὸ θρησκευτικὸ αἶσθημα/συναίσθημα (καὶ βίωμα) στὴν κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας, στὶς σχετικὰ κειμενοδιφικότερες τῆς ἐκδοχῆς τουλάχιστον (ὄχι μόνο στὴν πρόσφατη, ἐπομένως, λογοτεχνικὴ κριτικὴ), δὲν περνᾷ διόλου ἀπαρατήρητο, δὲν εἶναι «ἀμελητέα ποσότης». ἐκεῖνο ποὺ παρουσιάζει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐνδιαφέρον, ἰδίως στὴν ἑλληνικὴ, ἀλλ' ὄχι ἀποκλειστικά, εἶναι ὁ ἔμμονος προσδιορισμὸς τοῦ μὲ τὸν ὄρο *θρησκευτικότητα*, καὶ ὄχι *πίστις*. Καὶ τὸ δεύτερο ἐμφανίζεται ἀρκετὰ συχνὰ σὲ κείμενα τοῦ εἴδους, ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς ὑπὸ τὴ σκιά τοῦ πρώτου, ὡς εὐκρίνησή του, παραθετικά· ἐνίοτε δέ, σὲ γραπτὰ ἴσως λιγάκι πιὸ ἀφρόντιστα ἢ πιὸ στρατευμένα, ἐφόσον ἔχει γενικευτικὰ προηγουμένως δηλωθεῖ ἢ διαπίστωση μὲ τὸν πρώτο πιθανὸν μάλιστα καὶ ὑπὸ τὶς ἐπιταγὰς ρητορικῆς ἀρτίωσης τοῦ λόγου. Τὰ παραδείγματα περιπεύουν ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀφθονοῦν — καὶ εἶναι τόσα, ὥστε ὅποιοι ἔχουν πυκνὴ τὴν ἀναστροφή μὲ τέτοιας λογῆς κείμενα, αὐτόματα καὶ δυσφορώντας ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ πέρα, νὰ αἰσθάνονται τὴ μηχανικότητα ἀπὸ ἀναφορὰς τοῦ εἴδους. Μπαίνει λοιπὸν κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ ἐξετάσει τὴ λέξη αὐτὴ (*θρησκευτικότητα*) στὴ χρῆση καὶ στὴ σημασία τῆς. Φαίνεται ἐξάλλου προτιμότερο ἔτσι νὰ τεθεῖ τὸ θέμα, παρὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀποτίμησης λογοτεχνικῶν πεπραγμένων, ποὺ θ' ἀποδείκνυε εἴτε μιὰ ἰσχυρὴ καὶ ἐπὶ συνόλου ἐπιφυλακτικότητα (ὄχι ἐντελῶς ἀδικαιολόγητη) νὰ διέπει μερικὰ ἀπὸ τὰ βασικότερα κριτικὰ μας κείμενα εἴτε τὴ μᾶλλον ἀναξιόπιστη ἄνευ ὄρων ἀποδοχῆ τῶν θρησκευτικῆς ἔμπνευσης προϊόντων (ἢ, πιὸ ἀκαλαίσθητα:

κάποιων προϊόντων, εξαιτίας τῆς νομότυπης θρησκευτικῆς τους ἔμπνευσης) — ἐνδιάμεσες ἀποχρώσεις ἐλάχιστες. Πεδίο ἐνδιαφέροντος καὶ ἀναφορῶν μας εἶναι ἡ ἑλληνικὴ παραγωγή, χωρὶς διάκριση εἰδῶν. [...] Κι ὅμως ἡ λαϊκότητα τῆς πίστες στὸν Καβάφη εἶναι συνειδητὴ: ὁ Ἀλεξανδρινὸς θρησκευεῖ μὲ προσήλωση στὴν κοινὴ πρακτικὴ, στὴν «πεπατημένη» τῆς λατρευτικῆς παράδοσής μας. Καὶ εἶναι πολὺ κοντὰ του, ἀπὸ μιὰν ἄποψη, ὁ «εἰκονοκλάστης» Βάρναλης μὲ τὴ μαριολογικὴ του ποίηση, τόσο αἰσθηματικὰ οἰκεία καὶ σ' ὅσους —τοὺς πολλοὺς— δὲ διαφιλονικοῦν τὴ θεία φύση τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ ρωμαιοκαθολικὴ εἰκονοποιία στὸν Σολωμό, καὶ ἡ βαθύτερη καταβολὴ στὸν Παπατσώνη, ἔχει βεβαίως ἐπισημανθεῖ, ἀλλὰ δὲν ἀπασχολοῦν τοὺς μελετητὲς ποὺ ἐστιάζουν στὴ θρησκευτικότητα τοῦ ἔργου τους. Τοῦ Ρίτσου ὁ χριστιανισμὸς (καὶ πολὺ πιὸ ρητὰ τοῦ ὁμοϊδεάτη του Βρεττάκου) ἔχει προσεχθεῖ, χωρὶς νὰ ἔχει ἀκόμη ἀπασχολήσει κατ' ἀποκλειστικότητα τὴν κριτικὴ (τοῦ Βρεττάκου ναὶ ἀναπόφευκτα). Ἀντιθέτως, ἡ προβληματικὴ τοῦ Καζαντζάκη εἶναι βαθύτατα θεολογικὴ, μ' ὅλο τὸ πλῆθος μυστικιστικῶν στοιχείων της. Λιγότερο (θεολογικὴ), ἀλλὰ καὶ μὲ τέτοιες στιγμές, ἐκεῖνη τοῦ Σικελιανοῦ. Ἡ λογοτεχνικὴ ἐτούτη (κι ὅση ἀπ' αὐτὴν ἀντιπροσωπεύεται ἢ ἀπορρέει) δημιουργεῖ, εἰκοτολογεῖ κανεῖς, προβλήματα σὲ κάποιον ἰδιαίτερα αὐστηρὸ καὶ ἄκαμπτο ἀκτιβιστὴ τῆς ὀρθόδοξης κατήχησης, προβλήματα ποὺ δὲν εἶναι τοῦ χώρου καὶ τοῦ χεριοῦ μας νὰ ἐπιλυθοῦν, μὰ σίγουρα δὲ λύνονται μὲ ἀκρωτηριασμοὺς καὶ παρασιωπήσεις. [...] ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ἐπέλεξε ἕναν ὄρο ποὺ μὲ τὸ χρόνο καὶ τὴ χρῆση κατέστη ὅλο καὶ πιὸ ἀφηρημένος καὶ ψυχρὸς· ἡ ὅλη διαδικασία ἔγινε μὲ ὀξυδέρκεια, ἀνταποκρινόμενη σὲ λειτουργικὲς ἀνάγκες. Ἡ ἐργαλειοποίησις τοῦ ὄρου θρησκευτικότητα στὸ χῶρο τῆς κριτικῆς ἄφησε ἀνέπαφο τὸν

ὄρο πίστη, πού χρησιμοποιεῖται καὶ προκειμένου γιὰ τὴ λογοτεχνία μὲ ὄλο του τὸ θεολογικὸ φορτίο. Εὐλόγως ἢ χρῆση του μὲ αὐτὴ τὴ σημασία δὲν ἱκανοποιεῖ ἐκείνους ἀκριβῶς πού δυσαρρεστεῖ καὶ ἢ μετακίνηση τῆς ἐστίας, στὸ πεδίο τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ ἐ κ ε ῖ — ἐ δ ῶ.³¹

Τὸ ἔχω ἤδη πεῖ καὶ τονίσει: *ex ungue leonem*, παναπεῖ ἐ ξ ὄ ν υ χ ο ς τ ὸ ν λ έ ο ν τ α. Δὲν χρειάζονται περισσότερα — ἢ, μᾶλλον, ὅποιος θέλει περισσότερα ἄς τὰ ἀναζητήσῃ. Τὸ ἀσφαλὲς καὶ βέβαιον εἶναι ὅτι δὲν πρόκειται νὰ χάσει. Προσωπικὰ ἀνέτρεχα (καὶ ἐξακολουθῶ νὰ ἀνατρέχω γιὰ νὰ τὸν ἀκούω) πολλές φορές στὰ δοκιμιακά του κείμενα ἄνευ ἀποχρῶντος λόγου — ἔ τ σ ι !... Καὶ ἀπολάμβανα πάντοτε καὶ ἐξακολουθῶ νὰ ἀπολαμβάνω τὸν στέρεο καὶ στιλπνὸ του λόγο, τὸν ὄπλισμένο μὲ καίριες συμβολές στὴν κατανόηση τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας καθ'αυτὴν καὶ τῆς ἱστορίας της.

Δὲν μπορῶ (οὔτε θέλω...) νὰ μὴν ἀναφερθῶ σὲ ἓνα δοκιμιακὸ κείμενο τοῦ Δημήτρη γιὰ τὸν Καβάφη. Εὐρίσκεται στὸν ἄκρως καλαίσθητο τόμο πού τιτλοφορεῖται *Καβάφεια 2005* καὶ ὅπου περιλαμβάνονται ὅσες εἰσηγήσεις εἶχαν ἐκφωνηθεῖ στὰ ἑλληνικὰ κατὰ τὴ Διεθνή Ποιητικὴ Συνάντηση πού εἶχε ὀργανώσει ἡ Σύγχρονη Δελφικὴ Ἀμφικτυονία καὶ εἶχε λάβει χώρα στίς 9-12 Ὀκτωβρίου 2005 στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἀπὸ τὸ δοκίμιον ἐκεῖνο, πού ἐπιγραφόταν *Καβάφης: ἡ στιγμή τῆς ἀπόφασης*, παραθέτω δύο χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα:

Ὁ Καβάφης ἐξουσιάζει ἓνα ὄργανο ποιητικῆς γραφῆς πού, θαρρεῖς, «ὑπῆρχε στὸ νοῦ τοῦ θεοῦ» πρὶν ἐκδηλωθεῖ — ἐνυπόστατα, ἔνυλα — στὴ ζωῆ. Ἐνα ὄργανο ἀρχετυπικὸ δηλαδή, καὶ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι

³¹ Σύνταξη, σσ. 9 ἐπ., 13 καὶ 18.

αὐτομάτως ἀναγνωρίσιμο (ὅπως εἶναι, δηλαδή, ὅλες οἱ διαμεσολαβημένες καὶ κατοχυρωμένες καλλιτεχνικὲς φόρμες), σὲ κυριότατη συνάρτηση μὲ τὴ δική του φιγούρα, μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν πάνω σ' αὐτὴ τὴν κοινὴ θέση θὰ διευκολυνθοῦν ἂν ἔχουμε κατὰ νοῦ τὰ περισσότερο ἢ λιγότερο δραματοποιημένα ἱστορικὰ ἢ ψευδοἱστορικὰ τοῦ ποιήματα — τὸν κορμὸ τοῦ ἔργου ἀκμῆς του. Κειμενικὰ δείγματα τοῦ εἴδους συνιστοῦν καὶ ἄφθονες συνήθως ἐκτενέστερες περικοπές, κομμάτια ρομαντικοῦ ἱστοριογραφικοῦ σχολιασμοῦ, καὶ ἀπὸ πένες μεγάλου φάσματος — ἀπὸ τὸν Ἐδουάρδο Γίββωνα ὡς τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρηγόπουλο (ἂν, καὶ ὅσο, γίνεται δεκτὸ ὅτι ἀποτελοῦν ὅρια μεγάλου φάσματος αὐτὰ τὰ δύο ὀνόματα, πού τὰ χνάρια τους ἔχουν μὲ πυκνότητα ἀνιχνευθεῖ πίσω ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ Καβάφη). Δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ πηγὲς πρώτης ὕλης, ἀλλὰ καὶ γιὰ πρότυπα λόγου, τῆς συγκεκριμένης ρητορικῆς, ἢ ὅποια συγκινεῖ στὰ ποιήματα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ. Πεδίον τῶν καλύτερων παραδειγμάτων: ἐκεῖνο τῶν χαρακτηρισμῶν, τῆς συνολικῆς ἀποτίμησης προσωπικοτήτων, μετὰ ἀπὸ ἐκθεση πεπραγμένων τους ἢ κατὰ παρέκβαση μετὰ ἀπὸ ἀναφορὰ στὸ θάνατό τους. Ἐλάχιστο δείγμα: Ξεκινώντας τὴν ἀφήγηση τῆς ἐπαναστατικῆς ἀνάφλεξης τὸ 1821, ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς θὰ εἰσαγάγει τὸν Παπαφλέσσα ἐπὶ σκηνῆς, ἀνεβάζοντας κάθετα τὴ θερμοκρασίαν τοῦ κειμένου του, κάτω ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ λυρικὴ παρώθηση καὶ ἐσωτερικεύοντας τελείως τὴ ματιὰ του: «ἀνὴρ ἔχων ὅλα τὰ ἐλαττώματα καὶ ὅλα τὰ προτερήματα τοῦ κρατίστου συνωμότου, τὸ πλανᾶσθαι καὶ πλανᾶν, τὸ τολμᾶν καὶ θνήσκειν». Αὐτὸ τὸ ρίγος τὸ πρόσεξε ἄραγε ἢ ὄχι ὁ

Κωστής Παλαμᾶς ὅταν ἀποκαλέσει τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφη «σχόλια»;³²

Ἡ ἀνάγνωση τούτη θὰ ἤθελε πολὺ νὰ μπεῖ καὶ στὸ νοῦ τοῦ ἀναγνώστη — νὰ μὴν εικάζει μόνο ἀπὸ μαρτυρίες καὶ ἀποτελέσματα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πάει παραπέρα. Καὶ δὲ μιλάμε ἐδῶ γιὰ τὸν κριτικὸ ὡς ἀναγνώστη — γιὰτὶ ἡ ἐπάρκεια τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀρματωσιᾶς, μικρῆ-μεγάλῃ, δὲν φωτίζει ἱκανοποιητικὰ τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν πρόσληψη τοῦ Καβάφη, ἡ ὁποία εἶναι καὶ θὰ εἶναι ὁμόθυμῃ ἐκμέρους τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού, μὲ τὴν πιὸ πλατιά του ἔννοια, «ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ». Ἡ διαφορὰ εἶναι σημαίνουσα, καὶ ἀρκεῖ γι' αὐτὸ ν' ἀναλογιστοῦμε ἂν, μὲ τὴν ἀποβολὴ ἠθικιστικῶν προκαταλήψεων, θὰ μπορούσε ποτὲ μεταξὺ τῶν αὐθόρμητων ἀναγνωστῶν τοῦ Καβάφη νὰ ξεσπάσουν οἱ ἔριδες ποὺ ξέρουμε ὅτι δίχασαν κατὰ καιροὺς τὴν κριτικὴ μας, ἡ ὁποία ὅμως καλὸ εἶναι νὰ θυμόμαστε ὅτι συγκροτεῖται ἐν σώματι (ἀκαδημαϊκὰ) —καὶ «μία παραπάνω» γιὰ τὸν Καβάφη— στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια, ὅσο κι ἂν οἱ λαμπρότερες μορφές της ἔχουν λάμψει κατὰ τὰ προηγούμενα ἑκατὸ χρόνια (Πολυλᾶς, Παλαμᾶς, Βάρναλης κ.λπ.) — τὸ ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται ὡς καθυστέρηση πρόσληψης. Καί, παρότι ἀξιοσέβαστη ἀντικαβαφικὴ κριτικὴ δὲν ὑπάρχει πιά (ἐφόσον δὲν ὑπάγεται ἀδιακρίτως σ' αὐτὴν κι ὅτιδήποτε ἐλέγχει πραγματικὲς ἀδυναμίες τοῦ ποιητῆ), καλὸ εἶναι νὰ μὴ μᾶς διαφεύγει πὼς καὶ ἡ ὑπάρξασα κατὰ τὸ παρελθὸν δὲν ἦταν οὐσιώδης σὲ ποσότητα καὶ δύναμη· πήγασε δέ, ὀλοφάνερα, ἀπὸ ἓνα σύνδρομο ποὺ ἴσως τὸ ξαναδοῦμε στὶς μέρες μας: ἀπὸ τὸν αἰφνιδιασμὸ μιᾶς ἀπρόσμενης εἰσβολῆς, κάποιας παρουσίας ποὺ ἀναδιατάσσει ἀξίες

³² Δημήτρης Ἀρμάος, *Καβάφης: ἡ στιγμή τῆς ἀπόφασης*, στό: Δημήτρης Ἀρμάος [ἐπιμ.], *Καβάφεια 2005*, πρόλογος Λάκης Αποστολόπουλος, Ἀθήνα, Τυπωθήτω 2006, σσ. 76 ἐπ.

νομιζόμενες από καιροῦ καθεστηκυίες, καὶ ἄρα ὑπολογίσιμες μὲ τὸ ἀβάκειο ἀναχεῖρας — ἀπὸ δελφίνους πάντα, ὄχι ἀπὸ ἄνακτες. Ὁ Καβάφης, παρὰ τὴν ἀντίθετη ἐντύπωση, δὲ δυσκολεύτηκε ν' ἀναγνωριστεῖ: ἢ καθιέρωσή του, ἀπλῶς, ἐνόχλησε ὀρισμένες ἀσήμαντες μειοψηφίες. Σοβαρότερες ἐπιφυλάξεις διατυπώθηκαν, μᾶλλον μὲ σύννεση, ἀπὸ εὐάριθμους ὁμοτέχνους του, κι αὐτὲς δὲν θὰ τὶς ἐνέτασσε κανεὶς σὲ ἐμπάθεια ἢ ὑστεροβουλία.³³

Ἐντυπωσιάζει τὸ κείμενο αὐτὸ ὄχι μόνον γιὰ τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος του ἢ ὄχι μόνον γιὰ τὶς καίριες παρατηρήσεις πού τὸ ὑποστυλώνουν, ἀλλὰ καὶ — πρωτίστως— γιὰ τὸν συνεκτικὸ λόγον πὺ ἀρθώνεται στὶς ἀράδες του καὶ πὺ δὲν ἀνήκει σὲ κάποιον κριτικὸ ἢ ἱστορικὸ ἢ κοινωνικὸ ἐπιστήμονα, πὺ καταπιάνεται ἐξειδικευτικὰ καὶ ἐπιμεριστικὰ μὲ τὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ σὲ ἕνα ὁλοκληρωτικὸ φιλόλογο, πὺ ἐποπτεύει καὶ ἐλέγχει πολυεπίπεδα καὶ στοχαστικὰ ὅλη τὴν ἐπικράτεια τοῦ θέματός του μὲ ὅλα τὰ μέσα πὺ τοῦ παρέχει ἡ γνῶση του. Κρίνω, λοιπόν, ὅτι ἀξίζει τὸν κόπον νὰ διαβάσουμε καὶ τὴν ἀνακεφαλαιωτικὴ κατακλείδα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ θὰ ἔλθει νὰ ἐπιβεβαιώσει τὰ προηγηθέντα:

Ἀνακεφαλαιώνω: Ὅτι νομίζω πὺ εἶναι ὀρθὸ νὰ ἀναπροσαρμοστεῖ στὴν ἄποψή μας γιὰ τὸν Καβάφη ἔχει κυρίως νὰ κάνει (1.) μὲ τὸ ρόλο τῆς σκοπιμότητας πὺ τὸν καθοδήγησε στὴν ἐπιλογή τῆς μορφῆς, μεταξὺ ἱστοριογραφικῆς σχολιογραφίας τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ γενίκευσης τοῦ ἀφηγηματικοῦ πυρήνα, (2.) μὲ τὴ μέθοδο πὺ ἐφήρμοσε, τὸν «φιλοσοφικὸ ἔλεγχο», (3.) μὲ τὸ ρόλο τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινού στὴν ἀποκρυστάλλωση αὐτῆς τῆς ἀπόφασης, (4.) μὲ τὴ μετάθεση τοῦ κρίσιμου ὀρίου τῆς στὰ 1896, καὶ (5.) μὲ τὴ

³³ Δημήτρης Ἀρμάος, *Καβάφης: ἡ στιγμή τῆς ἀπόφασης*, σσ. 93 ἐπ.

θεώρηση τοῦ ἔργου του στοῦ πλαίσιο τῆς παράδοσης, ἔστω τῆς ἀνανεούμενης παράδοσης, ἀλλὰ ὄχι τῆς νεωτερικότητας. Εἶδατε ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ προϊόντα παρθενογένεσης· μιᾶς ὅμως κι ἔχουν περιπέσει σὲ ἀδικαιολόγητη σιωπή, ἐλπίζω νὰ ἀξιζε τὸν κόπο ὁ εἰδικὸς φωτισμὸς τους.³⁴

Ἡ μοναδικὴ καλαισθησία τοῦ τόμου τῶν *Πρακτικῶν* ἀποτελέσει τὸν λόγο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀνατέθηκε ἀπὸ τὴ Σύγχρονη Δελφικὴ Ἀμφικτυονία στὸν Ἀρμάο ἢ ἐπιμέλεια καὶ τῶν ἐπόμενων δύο τόμων τῶν *Καβαφείων* 2006 καὶ 2007 ποὺ περιλάμβαναν εἰσηγήσεις πάνω στοῦ ἔργο δύο φιλοσόφων: τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου καὶ τοῦ Κορνῆλιου Καστοριάδη.

Προτοῦ μιλήσω γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Ἀρμάου, θέλω νὰ ἀναφερθῶ σὲ μιὰ λογοτεχνικὴ ἐκδήλωση ποὺ βρεθήκαμε μαζί ὡς ὁμιλητές. Στὸ 29ο Συμπόσιο Ποίησης, ποὺ ἔλαβε χώρα στὸ Συνεδριακὸ καὶ Πολιτιστικὸ Κέντρο τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν ἀπὸ τὶς 2 ἕως καὶ τὶς 5 Ἰουλίου 2009, μὲ θέμα *Τὸ Μοντέρνο στὴν Ποίηση* ὁ Δημήτρης μίλησε μὲ θέμα *Μοντερνισμὸς καὶ ἀναγνωστικὸ κοινό: Μιὰ σχέση σὲ κρίση*.³⁵ Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ὁμιλία ἀποσπῶ ἓνα χαρακτηριστικὸ μέρος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται τόσο ἡ εὐρύτητα τοῦ κριτικοῦ πνεύματος καὶ ἡ ὀξυδέρκεια τῶν παρατηρήσεών του ὅσο καὶ ἡ ποιητικότητά τοῦ δοκιμιακοῦ λόγου του:

Ὁ μοντερνισμὸς φύτρωσε μέσ' ἀπ' [...] τὴν ἀποκοπὴ τοῦ κοινοῦ ἀπὸ τὴν τέχνη. Ὁ ἔπηλυς πάντοτε καλλιτέχνης, ὁ φερέοικος καὶ πλάνης, εἶχε πιά ὅλα τὰ περιθώρια νὰ ἀγνοήσει τὴν ἄμεση

³⁴ Δημήτρης Ἀρμάος, *Καβάφης: ἡ στιγμή τῆς ἀπόφασης*, σ. 96.

³⁵ Ξένη Σκαρτσῆ [ἐπιμ.], *Πρακτικὰ Εἰκοστοῦ Ἐνατου Συμποσίου Ποίησης: «Τὸ Μοντέρνο στὴν Ποίηση»*, Ἑλληνικὰ Γράμματα, Αθήνα 2010, σσ. 135-160. — Ἐγὼ εἶχα μιλήσει μὲ θέμα *Τὸ μοντέρνο στὴν Ποίηση: αἰτήματα καὶ ἐπιτελέσματα*. βλ. ὁ.π., σσ. 83-93. Καλὴ τύχη τὸ εἶχε θελήσει νὰ εἶναι σύνεδρος καὶ ὁ κοινὸς μας φίλος Κώστας Κουτσουρέλης, ποὺ εἶχε παρουσιάσει τὸ θέμα *Ἡ ἀπαρχαίωση τοῦ μοντερνισμοῦ*. βλ. ὁ.π., σσ. 104-117.

ἀναφορικότητα. Καὶ στὴν Ἑλλάδα πιά κανεὶς δὲν προσδοκοῦσε κάτι ἀπ' αὐτόν, κανεὶς δὲν τοῦ ζητοῦσε ἐπιθυμητὰ προϊόντα — καί, τὸναντίον, ἡ ἐποχὴ τοῦ ὑπεδείκνυε μιὰ γραφὴ ἀνάλογη τῶν τραγικῶν ἡμερῶν ποὺ διανύονταν ἀπὸ τὸν Πρῶτο ὡς τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (στὴ χώρα μας — ἄλλες οἱ χρονολογίες τοῦ μοντερνισμοῦ στὴ λοιπὴ Δύση). Πῆρε τὴν «ἄγουσα» ποὺ τοῦ ὑπαγόρευε ἡ ἀξιοπρέπειά του. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας δὲν ὑπῆρχε «παραγγελία» γιὰ τὸν τεχνίτη — δίνονταν ὅλες στοὺς «σφετεριστές». Ὁ δρόμος πρὸς τὴν αὐτοαναφορὰ, πρὸς τὸ ἰδιωτικὸ βίωμα, τὸ προσωπικὸ δράμα, τὴν ἀπρόσιτη γιὰ τοὺς πολλοὺς κρυφὴ χαρὰ, τὴν ἀκατανόητη εὐαισθησία, τὸν ἴλιγγο, τὴν ἐκζήτηση, τὴν αὐτοαναίρεση, τὴν παρενδυσία, καθετὶ παρεξηγήσιμο, ἦταν ὀρθάνοιχτος. Τὸ κοινὸ τῆς τέχνης στένεψε στοὺς μνημένους, καὶ μιὰ ἄλλη «τέχνη» ἄρχισε νὰ σοδιάζεται γιὰ τοὺς «πολλοὺς». (Ἡ κατάσταση μοῦ θυμίζει ἔντονα τὴ διχοστασία γνωμῶν σχετικὰ μὲ τὸ ποιὸς τελικὰ ὀδήγησε τοὺς ἀριστεροὺς Ἑλληνας στὸ βουνὸ μετὰ τὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, γιὰ ἓναν ἀγῶνα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστός —σὲ συγγενεῖς ἐκφράσεις μένοντας— ὡς «δεύτερο ἀντάρτικο» ἢ «δεύτερος γύρος»: ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετοὶ ποὺ διατηροῦν ἀμφιβολίες ἂν οἱ ἄνθρωποι βγῆκαν «στὸ κλαρί» ἀπὸ καθαρὸ ἐκβιασμό, ἐπειδὴ ἀπλούστατα δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν ἄλλιῶς, ἐπειδὴ ἐξωθήθηκαν σ' αὐτό. Μὰ σφάλλουν: τόσο ἀπονεινομένοι «ἥρωισμοὶ» οὐδέποτε ἀνακύπτουν ἀπὸ νηφάλιες ἐπιλογές, ἀπὸ διευθυντηριακοὺς σχεδιασμοὺς καὶ διακριτικὲς εὐχέρειες. Καὶ ἡ τέχνη, ἀνάλογα, ἀφέθηκε στὸ πρόσταγμα τοῦ μοντερνισμοῦ, ἐπειδὴ «δὲν εἶχε νὰ χάσει παρὰ τὶς ἀλυσίδες τῆς».) Δίχως αὐτὴ τὴ θηριώδη «ἄδεια» τείνω νὰ πιστέψω πὼς ὁ μοντερνισμὸς δὲν θὰ εἶχε σημειώσει καν τὴν παρουσία του — ποτέ. Μπορεῖ νὰ ἔλεγε πράγματα παρεμφερῆ (ἢ καὶ «ἴδια») μὲ

αὐτὰ πού εἶπε γιά τόν κόσμο, ἀλλά θά τὰ ἔλεγε «ἀπλά»: ὅπως τὸ ἔκαναν οἱ ὑποψιασμένοι δοκιμιογράφοι καί, στήν Ἑλλάδα τοῦ Μεσοπολέμου, οἱ πλεῖστοι τῶν πεζογράφων.³⁶

Ἐπίτηδες παρέθεσα ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἀπό δοκίμια τοῦ Ἀρμάου γιά νά δείξω τὸ πλάτος καί τὸ βάθος τῶν γνώσεών του σὲ πλείστους ὅσους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, τοὺς πολυπίπεδους συνδυασμοὺς πάσης φύσεως δεδομένων πού ἐπιχειροῦσε, καί τὸ ἀβίαστο τῆς ἐκφορᾶς τοῦ λόγου του, πού ἦταν *κατ' οὐσίαν ποιητικός*. Ἐνα ποτάμι εἶναι ὁ λόγος τοῦ Ἀρμάου καί, κυλώντας, ποτίζει ὅλους τοὺς κάμπους τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἦρθε τώρα ἡ ὥρα νά μιλήσω καί γιά τὰ ποιήματά του... γιά τὸ *κατ' ἑξοχὴν ἔργο* του. Πρὶν ἀπὸ αὐτό, ὅμως, θέλω νά πῶ γιά τὶς «ποιητικὲς ἀγάπες» του. Νά τὶς ἀπαριθμήσω... Δὲν θά ἀναφερθῶ σὲ ὅλες, ἀλλὰ στὶς πολὺ μεγάλες: Σολωμός, Βάρναλης, Καρυωτάκης, Σκαρίμπας, Ἐγγονόπουλος ἐκ τῶν ἡμεδαπῶν· καί ἀπὸ τὴν ξένη λύρα Σὰν Χουὰν δὲ λα Κρούθ, Ἐντγκαρ Ἄλλαν Πόε, Κάρολος Μπωντλαίρ, Παῦλος Βαλερύ, Πιερ Πάολο Παζολίνι. Καί πάνω ἀπ' ὅλους: Δάντης Ἀλιγκιέρι... Καί τοῦ ἄρεσε πάρα πολὺ νά ἀπαγγέλλει τὸ τρίστιχο ἀπὸ τὴ *Θεῖα Κωμωδία*, πού ἔχει μεταφράσει σὲ ἑξάστιχο ὁ Νίκος Ἐγγονόπουλος καί τὸ εἶχε συμπεριλάβει στήν *Κοιλάδα* μὲ τὸς *ροδῶνες*, στὶς τελευταῖες σελίδες:

*θὲ νὰ σοῦ ἀποδείξω
τὶ πικρὸ εἶναι τὸ ξένο τὸ ψωμί
κι' ἀκόμα
πῶς σακατεύεται βαρειά
τὸ γόνα*

³⁶ Ξένη Σκαρτσῆ [ἐπιμ.], *Πρακτικὰ Εἰκοστοῦ Ἐνατου Συμποσίου Ποίησης: «Τὸ Μοντέρνο στήν Ποίηση»*, σσ. 152 ἐπ.

Τὰ ποιήματά του, οἱ *Βίαιες ἐντυπώσεις τῶν ἐτῶν 1975-2007*, δὲν εἶναι οὔτε σύνολο ποιητικῶν συλλογῶν οὔτε συνιστοῦν (ἀκόμη καὶ μὲ τὴν εὐρεία σημασία τοῦ ὅρου «Ἄπαντα τὰ Εὐρισκόμενα» τοῦ Ἀρμάου. Τὰ συνεχῶς ἀριθμημέα 219 ποιήματα ὀρίζουν ἓνα ἐνιαῖο ποιητικὸ ἔργο, χωρισμένο σὲ δεκατρία ὀνοματισμένα μέρη.³⁸ Ἔχω ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ ὅτι εἶναι ριψοκίνδυνη ἡ ἀναλογία, ἀλλὰ θὰ τὴν ἀποτολμήσω: ὅπως τὰ 164 μπωντλαίρεα *Ἄνθη τοῦ Κακοῦ*, ἔτσι καὶ οἱ *Βίαιες ἐντυπώσεις τῶν ἐτῶν 1975-2007* τοῦ Ἀρμάου συνθέτουν κατ' οὐσίαν ἓ ν α π ο ί η μ α : ἓνα ποίημα πού διακλαδώνεται σὲ αὐτοτελῆ ποιήματα-μέρη. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μᾶς ὀδηγεῖ καὶ ἡ δίκην εἰσαγωγῆς *Σύνοψη*, ὅπου ἐκτίθενται (ὄντως συνοπτικῶς) τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ ὅλου ποιητικοῦ πονήματος. Ἐκεῖ διαβάζουμε καὶ τὴν ἀμφίσημη ἐντολὴ *Μί λ η σ ε γ λ ῶ σ σ α!* πού ἀπευθύνει ὁ ποιητὴς τόσο στὴ μητρικὴ γλῶσσα του ὅσο καὶ στὸν ἑαυτό του καὶ πού ἀποτελεῖ κλεῖδα κατανοήσεως τοῦ ὅλου ποιητικοῦ ἐγχειρήματος.

Ὁ Ἀρμάος καλεῖ τὴ γλῶσσα νὰ προσέλθει στὸν ποιητικὸ του οἶκο, προκειμένου νὰ τὸν συνδράμει νὰ λαλήσει τὰ ρήματά της. Εἶναι ἡ κοινὴ γλῶσσα ἡ ἑλληνικὴ στὴ συγχρονία καὶ στὴ διαχρονία της καὶ μὲ ὅλες τὶς ἀπὸ διαλέκτου ἀρματωσιές της καὶ τὶς ἰδιολέκτους τοῦ συγγραφέα, καθὼς καὶ μὲ τὰ ἰδιότροπα ἅπαξ λεχθέντα του. Εἶναι, ἐπίσης, ὀτιδῆποτε «ξενικό» μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ νὰ φιλοξενηθεῖ στὸν οἰκολογικὸ της θῶκο

³⁷ Νίκος Ἐγγονόπουλος, *Στὴν κοιλάδα μὲ τοὺς ροδῶνες*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1978. σ. 212. — Οἱ δαντικοὶ στίχοι εἶναι ἀπὸ τὸ *Paradiso*, XVII, 58-60:

*Tu proverai sí come sa di sale
lo pane altrui, e come è duro calle
lo scendere e 'l salir per l'altrui scale.*

³⁸ Οἱ τίτλοι τῶν μερῶν: 1. Ἔργα Πηλοῦ· 2. Τῆς Ἐκκλησιᾶς τοῦ Ἐρωτα· 3. Ἄσπρο Γεράκι· 4. Καθολικόν (Ἀνατολικά - Δυτικά)· 5. Στιχάκια τοῦ Πλυσταρειοῦ: Ἐάστερο Σύνθεμα· 6. Ὑποταγὴ στὸν Λίβα· 7. Προσόμοια· 8. Κάνιστρο Φιλοφρόνων Αἰσθημάτων· 9. Τετράδιο: Στάχωση μὲ τὸ Δέρμα· 10. Πόντιση Φωτοσημαντήρος· 11. Ἀνάστημα Ὁρθίου· 12. Κατενώπιον· καὶ 13. Διαδρομὴ: *Trois Trios*.

μετατρεπόμενο σὲ ζῶσα ὑπαρξή οἰκόσιτη στὴν αὐλή τῆς Λύρας. Εἶναι, τέλος, καὶ τὰ ποικίλα δάνεια τοῦ συγγραφέα ἀπὸ ἄλλες κουλτουῦρες ποὺ ξενίζονται σὲ ἑλληνικὲς ποιητικὲς φωλεές. Γι' αὐτὸ καὶ δίπλα στὸν ἤδη ἀναφερθέντα Μπωντλαῖρ ἄς τοποθετήσουμε τὴν ἄλλη μεγάλη «ἀγάπη» καὶ «ἐπιρροή» τοῦ Ἀρμάου: τὸν Διονύσιο Σολωμό. Ἀθετῶ ἐπίτηδες κάμποσους ἄλλους, ὄχι καὶ λίγους, ἀπὸ τὸν Πετράρχη καὶ τὸν Γκαῖτε ἴσαμε τὸν Μαλλαρμέ καὶ τὸν Ἔζρα Πάουντ...

Μὲ ἀμιγῶς σολωμιανὴ στοχοπροσήλωση δομεῖ τὸ ποιητικὸ τοῦ ἔργο ὁ Ἀρμάος. Ὅποιος τὸν ἐγνώριζε προσωπικά (ὅπως ἐγώ) δὲν ἐκπλήσσεται καθόλου γι' αὐτό. Συχνάζει στὰ νταμάρια καὶ στὰ διβάρια τῆς ἑλληνίδος φωνῆς καὶ συνάζει (ἐξορύσσοντας ἢ ψαρεύοντας) πάσης φύσεως λέξεις, συνθέτει φράσεις καὶ λόγους, ὀρθώνει ποιήσεις ποὺ κατορθώνουν ψηφίδα τὴν ψηφίδα τὸ έναῖο τοῦ Ποίημα. Στὸ τέλος «φκιάνει» τὴν ποιητικὴ του αὐτοβιογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία παραθέτω ἓνα μόνο, ἀλλὰ χαρακτηριστικότερο σπάρραγμα:

*Κι ἔπειτα ποιός θὰ πεῖ ἀπ' τὶς παρακατιανὲς θεότητες
Ποῦ γέννησαν μεγάλα ἔργα τί ἀποταμιεύεται; μιὰ δόξα
Τοῦ ὕστερου γαλλικοῦ δέκατου ἑνατου αἰώνα
Χλομὸ λυχνάρι σήμερα ποῦ φώτισε τὸ θαῦμα τοῦ εἰκοστοῦ;
Ἦ ὁ Baudelaire; ποῦ τὸν πετᾶς ἀπάνω στὸ τραπέζι
Κι ὅλα τὰ σκεύη μπρουμυτιάζονται;³⁹*

Ὅποιος ἔχει διαβάσει προσεχτικὰ τὴ Σύνοψη εἶναι βέβαιο ὅτι γνωρίζει πῶς τὸν Ἀρμάο τὸν ἐνδιέφεραν πράγματα πολλὰ καί, ὡς ὕλες, ἐξαισιῶς ποιητικά, ὅπως: ἡ μυθολογία τῶν ἀνθρωπίνων πόθων, τὰ βάσανα τῆς ψυχῆς καὶ οἱ τύψεις τῆς συνείδησης ποὺ προάγουν μιάν —ὅπως τὴν

³⁹ Δημήτρης Ἀρμάος, *Βίαιες ἐντυπώσεις τῶν ἐτῶν 1975-2007*, σ. 289.

χαρακτήριζε ό ίδιος — ήθικη ύπνολαλία, τὰ ένδύματα τῶν λόγων, ή πτώση τῆς βροχῆς στο ἄγονο ἔδαφος, οί μελοδραματικές ώρυγές τῶν ποιητῶν κ.τ.ό. Για τέτοια πράγματα καλεῖ τῆ γλώσσα (του) νὰ μιλήσει και ταυτρόχρονα ν' ἀκούσει νὰ τῆς λέει: Σ' ἓνα μοναδικό στίχο με στόχαση νὰ κρύβεσαι,⁴⁰ ἀλλά και νὰ τῆς ἀπολογεῖται για τὸ «πόσα προσμένω ἀνήμερος και ἀκάτεχος» τόσο στήν «ἄλλη ὄχθη» ὅσο και στίς ἐκβολές τοῦ ρεύματός της.⁴¹

Ἐγώ, πού με τὸν Δημήτρη με συνέδεε πολυετῆς βαθύτατη φιλία και τὸν ἐγνώριζα πολὺ καλά, μπορῶ ἀπερίφραστα νὰ πῶ ὅτι ὅποιος διαβάσει τίς *Βίαιες έντυπώσεις* του καλὸ εἶναι νὰ λαμβάνει ὑπόψη του ὅτι οί έν λόγῳ έντυπώσεις γεννιοῦνται πάντοτε καθ' ὁδόν, θὰ ἔλεγα μάλιστα σὲ «ἀγγελικές διαδρομές». Τίποτα δέν εἶναι εὔκολο στήν ποιητική πορεία τοῦ ποιοῦντος ὑποκειμένου: ὅλα κατακτῶνται με μόχθο — με ἀγώνα και με ἀγωνίες· γι' αὐτὸ και τίποτα δέν εἶναι προδιαγεγραμμένο ἢ εὐνόητο ἢ ἀναμενόμενο. Αἴνεαες και συνταρακτικές ἐκπλήξεις περιμένουν τὸν ἀναγνώστη, τόσο στο λεκτικό ὅσο και στο σημασιακὸ ἐπίπεδο. Ἴδου ἓνα ἐλάχιστο δεῖγμα:

Βουτᾶς με τὸ κεφάλι κι ἀνασύρεις τὴν ἀθώοτη

Λάθη σωρὸ πού ἐγίνανε ἀπὸ ἀπειρία και νιότη

Ποὺ ὀφείλονταν σὲ ἀδάμαστα θαρροῦσες πάθη

Ποὺ ἡ ὑποχωρητικότητα ἴσως διευκόλυνε μὰ παραμέναν λάθη

Ποὺ δυναμώσανε ὡς διὰ μαγείας

Καθὼς μεγάλωναν μες στο κλουβὶ τῆς ἐμπειρίας.⁴²

⁴⁰ Δημήτρης Αρμάος, ὀ.π., σ. 368.

⁴¹ Δημήτρης Αρμάος, ὀ.π., σ. 393.

⁴² Δημήτρης Αρμάος, ὀ.π., σ. 225.

Ἡ ποιητικὴ τοῦ Ἀρμάου ἔτσι ἀκριβῶς ἀρθρώνεται: διὰ μέσου παθῶν καὶ λαθῶν καὶ μέσα στὸ κλουβὶ τῆς ὀλοένα κατ' ἀνιούσαν βαίνουσας ἐμπειρίας. Τὸ κλουβὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀρχετυπικὸ μουσεῖο, ἓνα ἱερὸ τῶν Μουσῶν, ὅπου δικαίωμα προσπελάσεως ἔχουν μόνο οἱ μνημένοι, γιὰ νὰ διαπιστώσουν ὅτι τελικῶς καὶ αὐτοὶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀγεωμέτρητοι. Διαπίστωση καίρια καὶ ἐξουθενωτικὴ! Καὶ ἀκόμα καὶ ἐκείνη τὴν «ἀθρόα θεαματικὴ βεγγαλικῶν»,⁴³ καθὼς «ἠδὺς σεβντὰς τὴν περισαίνει»,⁴⁴ τὴν συλλαμβάνει ὁ ποιητὴς «ὄλος μιὰ κουτουράδα ἀμήχανος ἀπόζερβος»⁴⁵ καὶ τὴ λαλεῖ μὲ «ἀνεμοπαρμένη λαλιά»,⁴⁶ καθὼς μᾶς ἐξομολογεῖται ἀπνευστὶ τοῦτο τὸ φοβερὸ καὶ σημαδιακό:

Στέκω ὄλος ἀπορία γιὰ τὴν ἀποτυχία ὑποψιασμένος

Συνολικὰ γιὰ τὴ δεξιότητα ποὺ θέλησα πολύτροπα ν' ἀσκήσω

Τὶς ἔοπλες ὀμάδες δράσης ποὺ ἔπρεπε ἐνονόματι

Τῆς εὐτυχίας νὰ ξεχυθοῦν ἀπὸ ἐδῶ-μέσα

Φοβᾶμαι

Δὲν τὶς ἐνίσχυσα οὔτε μ' ἓναν νεὸ στρατιώτην⁴⁷

Φοβᾶται... Τρέμει στὴν ἰδέα ὅτι δὲν ἐγεωμέτρησε τὸν τόπο ποὺ ἐπάτησε. Ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσει: *Βρίσκω τὴν πόρτα μου ἀνοιχτὴ καὶ τὴ ζωὴ ξεμιτεμένη.*⁴⁸ Τὸν κατατρέχει ὁ βραχνὰς ὅτι καλεῖ τὴ γλώσσα σὲ ἓναν ἀγῶνα ἐκ τῶν προτέρων χαμένον: οἱ ποιητές... ὅλοι οἱ ποιητὲς γίνονται νευρόσπαστα κινούμενα ἀπὸ τοὺς «φιλικούς» τοὺς σπάγους τοῦ λόγου, πράγμα ποὺ σημαίνει ἀπλῶς ὅτι προώρισται νὰ ἠττῶνται πάντοτε. Γι' αὐτὸ

⁴³ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σ. 350.

⁴⁴ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σ. 151.

⁴⁵ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σ. 223.

⁴⁶ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σ. 278.

⁴⁷ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σ. 298.

⁴⁸ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σ. 83.

καὶ τὰ λόγια τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου τὰ χαρακτηρίζει μονίμως ἢ μελαγχολία πού χαρακτηρίζει ὅλη τὴν κινησιολογία τοῦ νευρόσπαστου καὶ τὰ ὑποτείνει ἕνας ἰδιότυπος πεσιμισμὸς πού ἐξικνεῖται στὰ ὅρια τοῦ ἥρωικοῦ μηδενισμοῦ. Οἱ στίχοι, ὅπως καὶ οἱ ποιητές τους, παραδίδονται ἄνευ ὄρων στὸν Ἀναγνώστη (τὸν βωδελαίρειο ὑποκριτὴ σταυραδερφὸ τοῦ συγγραφέα), πράγμα πού σημαίνει πρὶν ἀπὸ ὅλα τ' ἄλλα ὅτι τοῦ Παραδίδονται ὅπως ὅλοι οἱ νικημένοι κατὰ κράτος.⁴⁹

Μέρος τῆς ποίησης του ἀρμάου εἶναι καὶ οἱ μεταφράσεις του. Εἶπα παραπάνω ὅτι οἱ μεταφράσεις του ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σάν Χουάν δὲ λὰ Κροῦθ χάθηκαν. Ξέρω ὅτι ὁ Δημήτρης εἶχε ἐκπονήσει καὶ ἄλλες μεταφράσεις, πού ὑπάρχουν, καὶ ἔχουν μείνει ἀνέκδοτες. Στὶς ἐκδόσεις Ἰνδικτος εἶχε τὴν εὐθύνη μιᾶς σειρᾶς βιβλίων μὲ τίτλο Ἰδικτα τῆς Ἰνδίκτου. Στὴ σειρὰ αὐτή, καὶ δὴ στοὺς τόμους 3 καὶ 7, ἐντάχθηκαν δύο μεταφράσματά του: τὸ κείμενο τοῦ Τζόρτζιο Ἀγκάμπεν *Χρόνος καὶ ἱστορία*⁵⁰ καὶ ἡ Ἐπιστολὴ στὸν Κανγκράντε⁵¹ τοῦ Δάντη ἀντίστοιχα. Ἀπὸ τοῦτα τὰ μεταφράσματά του ἀντιγράφω δύο χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα: τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Καρόλου Μαρξ γιὰ τὸν χρόνο ἀπὸ τὸ πρῶτο καὶ τὴν πρώτη παράγραφο ἀπὸ τὸ δεύτερο:

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Marx σκέφτεται τὴν ἱστορία ἐδράζεται σὲ μιὰ περιοχὴ ὀλωσδιόλου διάφορη. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι γι' αὐτὸν κάτι ὅπου π έ φ τ ε ι μέσα του ὁ ἄνθρωπος· δὲν ἐκφράζει δηλαδὴ ἀπλῶς τὸ εἶναι-ἐν-χρόνω τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, παρὰ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ διάσταση τοῦ ἀνθρώπου ὡς *Gattungswesen*, ὡς ἱκανῆς

⁴⁹ Δημήτρης Ἀρμάος, ὁ.π., σ. 10.

⁵⁰ Giorgio Agamben, *Χρόνος καὶ ἱστορία*. Κριτικὴ τοῦ στιγμιαίου καὶ τοῦ συνεχοῦς, προλόγισμα, μετάφραση καὶ σημειώσεις Δημήτρη Ἀρμάος, ἐπίμετρο: Δύο παρεμβάσεις, Ἡρακλῆς Δ. Λογοθέτης & Ἀνδρέας Χριστινίδης, Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2003.

⁵¹ Dante Aligheri, *Ἡ ἐπιστολὴ στὸν Cangrande*, πρόλογος, μετάφραση καὶ σημειώσεις Δημήτρη Ἀρμάος, ἐπίμετρο: Τὸ πρῶτο ἄσμα τοῦ Παραδείσου, μετάφραση Γιώργος Κοροπούλης, Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2004.

όντότητας ενός γένους, ικανής δηλαδή να παραχθῆ πρωτότυπα ὄχι σὰν ἄτομο ξεχωριστό, μήτε σὰν ἀφηρημένο σύνολο, ἀλλὰ σὰν οἰκουμενική ἀτομικότητα. Ὅθεν, ἡ ἱστορία δὲν καθορίζεται, ὅπως στὸν Hegel καὶ στὸν ἐγγελιανῆς καταγωγῆς ἱστορικισμό, ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τοῦ γραμμικοῦ χρόνου ὡς ἄρνησης, ἀλλ' ἀπὸ τὴν *πραξι*, ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη δραστηριότητα ὡς ὑπαρκτική οὐσία καὶ καταγωγική ἀρχή (*Gattung* [«γένος / εἶδος»]) τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ *πραξις*, ὅπου ὁ ἄνθρωπος τίθεται ὡς καταγωγική ἀρχή καὶ φύση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἀμέσως καὶ ἡ «πρώτη ἱστορική ἐνέργεια», ἡ γενεσιουργὸς ἐνέργεια τῆς ἱστορίας, ἐννοουμένης ὡς συνθήκης ὅπου ἡ ἀνθρώπινη οὐσία καθίσταται φύση γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὅπου ἀνθρωποποιεῖται ἡ φύση. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι πλέον, ὅπως στὸν Hegel, τὸ πεπρωμένο ἀλλοτρίωσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀναγκαία του πτώση στὸν ἀρνητικὸ χρόνο, ὅπου περιέρχεται ξανὰ σὲ μιὰ ἀπέραντη ἐξελικτική διαδικασία, ἀλλὰ εἶναι ἡ φύση του, ἡ πρωταρχική δηλαδή δικαιοδοσία τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὸν ἑαυτό του ὡς *Gattungswesen*, ὅθε τὸν ἔχει ἡ ἀλλοτρίωση προσωρινὰ ἀποκόψει. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἱστορική ὑπαρξη ἐπειδὴ ρίπτεται μὲς στὸ χρόνο, παρά, τὸ ἀντίθετο μᾶλλον, ἐπειδὴ καὶ μόνο εἶναι μιὰ ἱστορική ὑπαρξη δύναται νὰ πέφτει μὲς στὸ χρόνο, νὰ χρονικοποιεῖται.

Ὁ Marx δὲν ἐπεξεργάστηκε μιὰ θεωρία τοῦ χρόνου προσαρμοσμένη στὴν ἰδέα του γιὰ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ εἶναι βέβαιο πὼς αὕτη εἶναι ἀσυμφιλίωτη μὲ τὴν ἀριστοτελική καὶ τὴν ἐγγελιανή ἀντίληψη τοῦ χρόνου ὡς συνεχοῦς κι ἀτελεύτητης διαδοχῆς σημειακῶν στιγμῶν. Ὅσο κινούμαστε στὸν ὀρίζοντα ἐτούτης τῆς μηδενισμένης ἐμπειρίας τοῦ χρόνου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπεισέλθουμε στὴν αὐθεντική ἱστορία, γιὰτὶ ἡ ἀλήθεια ἐξαρτᾶται πάντοτε ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἐξελικτικῆς διαδικασίας κι ὁ ἄνθρωπος δὲ θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ οἰκειωθῆ μὲ τρόπο συγκεκριμένο δηλαδή

πρακτικό, τὴν ἴδια του τὴν ἱστορία. Ἡ θεμελιώδης ἀντίφαση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου ἔγκειται μάλιστα στ' ὅτι προπάντων δὲν ἔχει ἀκόμα στὴ διάθεσή του μιὰν ἐμπειρία τοῦ χρόνου ἐναρμονισμένη πρὸς τὴν ἰδέα του γιὰ τὴν ἱστορία, καὶ διατελεῖ ὡσεκτούτου μὲ ἀγωνία διασπασμένος ἀνάμεσα στὸ ἔγχρονο εἶναι του [εἶναι-ἐν-χρόνω], ὡς ἀσταμάτητη φυγὴ τῶν στιγμῶν, καὶ τὸ ἰδιαίτερό του εἶναι-μὲς-στὴν-ἱστορία, νοούμενη ὡς αὐθεντικὴ διάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ δυϊσμός κάθε νεωτερικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἱστορία —οἶονεὶ *res gestae* [πεπραγμένα / γεγονότα] καὶ *historia rerum gestarum* [ἱστορία πεπραγμένων / γεγονυῖα]— ἐκφράζει αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν πλήρη ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου, χαμένου μὲς στὸ χρόνο, νὰ καταλάβει τὴν ἴδια του τὴν ἱστορικὴ φύση.⁵²

Τὸ εὐκλεῆς ἐγκώμιο τῆς ὑμετέρας Μεγαλοπρέπειας, ποὺ ὀλοῦθε τὸ διαχέει ἢ φήμη ἀκοίμητη πετώντας, τόσο ἀλλιῶτικα καθένανε κινεῖ, ὥστε ἄλλοι ν' ἀτενίζουν τὴν ἐλπίδα τῆς εὐημερίας τους καὶ ἄλλοι νὰ καταπτοοῦνται ἀπὸ τὸν τρόμο τῆς ἐξόντωσης. Τὸ θρύλο τῶν κατρορθωμάτων σας, ὑπέρτερον κάθε ἄλλου τῶν συγκαιρινῶν μας — σὰν κάπως ἔξω ἀπὸ τὴν ἀπτὴ πραγματικότητα —, ἦταν καιρὸς ἄλλοτε πού, ἀλήθεια, τὸν λογάριαζα κομμάτι ὑπερβολικόν. Κι ὄντως, γιὰ νὰ μὴ μνέσκω ἀπορώντας σὲ ἄκρα ἀβεβαιότητα, ὡς ἡ βασίλισσα τῆς Μεσημβρίας πῆγε στὰ Ἱεροσόλυμα, ἢ ὡς ἡ Παλλάδα κατέβηκε στὸν Ἑλικῶνα, ἦρθα στὴ Βερόνα γιὰ νὰ ἐλέγξω μὲ τὰ μπιστεμένα μάτια μου τὰ ὅσα εἶχα ἀκουστά. Κι ἐκεῖ εἶδα τὰ μεγάλα σας ἔργα· εἶδα καί, συνάμα, γεύτηκα τὰ εὐεργετήματα τῆς γενναιοδωρίας σας· κι ὅπως πρωτύτερα μέρος τῶν ὅσων λέγονταν ὑποπτευόμενον ὡς ὑπερβολικό, ἔτσι κατόπιν τὰ ἴδια τὰ ἔργα ὡς ὑπερβάλλοντα ἀναγνώρισα. Αὐτὸς

⁵² Giorgio Agamben, *Χρόνος καὶ ἱστορία*, σσ. 30 ἐπ.

ἦταν ὁ λόγος πού ἀπὸ μόνος ἤμουν ἐξ ἀκοῆς, μὲ κάποιους δισταγμοὺς στὸ βάθος, εὐνοϊκὰ διατεθειμένος ἀπὸ πρῖν, ἅπαξ ὅμως καὶ σᾶς ἀντίκρισα κατόπιν, κατέληξα ὀλόψυχα ἀφοσιωμένος καὶ φίλος.⁵³

Καὶ στὰ δύο ἀνωτέρω μνησθέντα βιβλία φρόντισε ὁ Ἀρμάος νὰ ἐνημερώσει τὸν ἀναγνώστη τους γιὰ τὸ ὕφος τῆς μετάφρασής του, πράγμα που φανερώνει πόσο σπουδαία σημασία ἀπέδιδε στὸ λεγόμενο μεταφραστικὸ ἐγχείρημα. Μὲ κανέναν τρόπο δὲν ἐννοοῦσε νὰ ἀφήσει τὸν ἀναγνώστη ἀπροσανατόλιστο καὶ ἀβοήθητο. Διαβάζουμε ἀμέσως παρακάτω τὶς σχετικὲς κατατοπιστικὲς γραμμές:

Ἡ μετάφραση πού ἀκολουθεῖ δὲν ἦταν δυνατὸν ν' ἀπαλλαγῆ ἐντελῶς ἀπὸ τὰ σημάδια τοῦ παρελθόντος — μιὰ ὀρισμένη γλωσσικὴ ἄποψη καὶ κάποια ὑπὲρ τὸ δέον ἐμμονὴ στὴν πιστότητα —, ἀλλὰ ἴσως καὶ νὰ μὴν τὸ διεκδίκησε μιὰ ἰσχυρότερη βούληση. Ἐνημερώθηκε ὅμως μὲ βάση τὰ νεότερα δεδομένα τῆς ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας, πού δὲν τὴν ἀφοροῦσαν σὲ μεγάλη ἔκταση βεβαίως, καὶ ἀναψηλαφίστηκε σὲ μερικὰ ἐμφανῶς ἀδέξια σημεῖα τῆς. Ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ἀποδόσεις ἀκόμα καὶ τῶν παραθεμάτων ἀπὸ ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πηγές, πού τὸ πρωτότυπό τους προσκομίζεται σὲ ὑποσημειώσεις, παρακολουθοῦν τὸ κείμενο τοῦ Agamben. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ προκειμένου γιὰ τὶς ἐλληνικὲς μεταφράσεις ἀναφερόμενων ἔργων οἱ ὁποῖες μνημονεύονται στὶς ὑποσημειώσεις. Γενικὰ οἱ ὑποσημειώσεις εἶναι προσθηκὲς τῆς ἐλληνικῆς ἔκδοσης.⁵⁴

Δὲν εἶναι τούτη ἡ μετάφραση ἢ μοναδικὴ ἐργασία τοῦ γράφοντος πού ὀφείλεται στὸ ἐπίμονο ἐνδιαφέρον τοῦ Γιώργου Κοροπούλη· τὸ

⁵³ Dante Aligheri, *Ἡ ἐπιστολὴ στὸν Cangrande*, σσ. 25 ἐπ.

⁵⁴ Giorgio Agamben, *Χρόνος καὶ ἱστορία*, σ. 10.

έρεθιστικό θέμα δὲν θὰ ἐπαρκούσε ἀλλιῶς, γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ: δικαιοματικά λοιπὸν τοῦ ἀφιερώνεται, μὲ σκέψεις θερμὲς καὶ πάσα ἐλπίδα, στὴν ἀφετηρία δημοσιεύσεων τῆς μεγάλης μεταφραστικῆς του πρωτοβουλίας. [...]

Τὸ μικρὸ ἰδίωμα ποὺ υἰοθετήθηκε, στὸ σύνολο καὶ κατὰ ἐνότητα, δὲν ἔχει χρεια ἐξηγήσεων· φυσικά, δὲν ὑπῆρχε ἡ παραμικρὴ πρόθεση ἀναπαραγωγῆς μιᾶς, ἐντελῶς ἢ μιξο-, «μεσαιωνικῆς» —καὶ ἀποξενωμένης— μίμησης. Λήφθηκαν ὑπόψη καὶ ἄλλες μεταφράσεις [...].⁵⁵

Αὐτά.

Ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ παραθέτω τοὺς τίτλους τῶν λοιπῶν ἔργων ποὺ ἐκπόνησε ὁ Δημήτρης Ἀρμάος, ὅπως ἀνευρίσκονται στὴ βάση Βιβλιονέτ:

Δημήτρης Σταμέλος, *Νεοελληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Gutenberg*, Ἀθήνα 1993 [ἐπιμέλεια σειρᾶς]

Northrop Frye, *Ἀνατομία τῆς κριτικῆς, Gutenberg*, Ἀθήνα 1996 [ἐπιμέλεια σειρᾶς]

Christopher Headington, *Ἱστορία τῆς δυτικῆς μουσικῆς, Gutenberg*, Ἀθήνα 1997-1998 [ἐπιμέλεια σειρᾶς]

Νικόλαος Κάλας, 1907-1988, *Ἐστίες πυρκαγιᾶς, Gutenberg*, Ἀθήνα 1997 [ἐπιμέλεια σειρᾶς]

Μάριος Βύρων Ραῖζης, *Οἱ μεταφυσικοὶ ποιητὲς τῆς Ἀγγλίας, Gutenber*, Ἀθήνα 1998 [ἐπιμέλεια σειρᾶς]

Ζαχαρίας Ι. Σιαφλέκης, *Ἡ εὐθραυστὴ ἀλήθεια, Gutenberg*, Ἀθήνα 1998 [ἐπιμέλεια σειρᾶς]

⁵⁵ Dante Aligheri, *Ἡ ἐπιστολὴ στὸν Cangrande*, σ. 20.

Christian Jacq, *Η δολοφονημένη πυραμίδα*, Χρήστος Ε. Δαρδανός, Αθήνα 1999 [έπιμέλεια]

Blaise Pascal, *Σκέψεις*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000 [έπιμέλεια]

Όμηρος, *Ιλιάδα*, Μαΐστρος, Αθήνα 2003 [έπιμέλεια]

Ανδρέας Χριστινίδης, *Έχθρότητα και προκατάληψη*, Ίνδικτος, Αθήνα 2003 [έπιμέλεια σειράς]

Για τον Νίτσε, συλλογικό έργο, Ίνδικτος, Αθήνα 2003 [έπιμέλεια σειράς]

Samuel Beckett, *Ποιήματα συνοδευόμενα από σαχλοκουβέντες*, Έρατώ, Αθήνα 2004 [έπιμέλεια]

Ήρακλής Δ. Λογοθέτης, *Η δωρεά και το πλήγμα*, Ίνδικτος, Αθήνα 2004 [έπιμέλεια σειράς]

André Gide, *Όσκαρ Γουάιλντ*, Ίνδικτος, Αθήνα 2005 [έπιμέλεια, έπιμέλεια σειράς]

Paul Valéry, *Ο άνθρωπος και το κοχύλι*, Ίνδικτος, Αθήνα 2005 [έπιμέλεια σειράς]

Αθανάσιος Κ. Χριστοδούλου, *Ο αιχμάλωτος βασιλιάς*, Ίνδικτος, Αθήνα 2005 [έπιμέλεια σειράς]

Τάκης Παυλοστάθης, *Ποιήματα και πεζά 1964-1999*, Νεφέλη, Αθήνα 2006 [έπιμέλεια]

Martin Heidegger, *Η τέχνη και ο χώρος*, Ίνδικτος, Αθήνα 2006 [έπιμέλεια σειράς]

Chris Stringer, *Homo*, Polaris, Αθήνα 2006 [έπιμέλεια]

Δημήτρης Πολυχρονάκης, *Όψεις της ρομαντικής ειρωνείας*, Ίνδικτος, Αθήνα 2007 [έπιμέλεια σειράς]

Harold Bloom, *Ο δυτικός κανόνας*, Gutenberg, Αθήνα 2007 [έπιμέλεια]

Andrew Robinson, *Ιστορία της γραφής*, Polaris, Αθήνα 2007 [έπιμέλεια]

Εύκαρπιας έπαινος, Πορεία, Αθήνα 2007

Blaise Pascal, *Σκέψεις*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008 [έπιμέλεια]

Καβάφεια 2006: Αφιέρωμα στὸν φιλόσοφο Κώστα Παπαϊωάννου, συλλογικὸ ἔργο, Σύγχρονη Δελφικὴ Ἀμφικτυονία, Ἀθήνα 2008 [ἐπιμέλεια]

Σελίδες στὴν ὀθόνη ἢ σὲ χαρτί, συλλογικὸ ἔργο, Gutenberg, Ἀθήνα 2010

Καβάφεια 2007: Αφιέρωμα στὸν Κορνήλιο Καστοριάδη στοχαστὴ τῆς αὐτονομίας, συλλογικὸ ἔργο, Σύγχρονη Δελφικὴ Ἀμφικτυονία, Ἀθήνα 2010 [ἐπιμέλεια]

Edgar Allan Poe, Ποιήματα: Τὰ νεανικά, Gutenberg, Ἀθήνα 2015 [ἐπιμέλεια]

Edgar Allan Poe, Ποιήματα: Τὰ ἀνάλεκτα, Gutenberg, Ἀθήνα 2015 [ἐπιμέλεια]

Διονύσιος Σολωμός, Ἡ "κόψη... πὺν μετράει": Ὁ ποιητὴς Διονύσιος Σολωμός, Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2015 [ἀνθολόγηση, ἐπιμέλεια]

Κοντεύοντας ὅπου νὰ ἴναι στὸ τέλος τούτου τοῦ προσωπικοῦ σημειώματος γράφω ὅτι ὁ Δημήτρης ἀγαποῦσε τὴν οικογένειά του πολὺ, μὲ τὸν δικό του — ὁρατὸν μόνον ἀπὸ εἰδήμονες — παθιασμένο τρόπο. Ἡ Ζωή, ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Πτολεμαῖος ἦσαν πρόσωπα ἀναφορᾶς γι' αὐτόν. Δὲν ἔκανε τίποτα ποὺ νὰ μὴν εἶχε μέσα του τὸν εἰδικὸ ἀντίκτυπο ποὺ φύλαγε ὁ ἴδιος γιὰ τοὺς δικούς του ἀνθρώπους. Εἶχε δὲ παθολογικὴ ἀγάπη γιὰ τὰ σκυλιά του: γιὰ τὸν Μάρκο καὶ γιὰ τὸν Ρόντυ. Θυμᾶμαι — μὰ πῶς θὰ μποροῦσα νὰ τὸ ξεχάσω; — ὅτι δάκρυσε, ὅταν τοῦ εἶπα στὶς 24 Ὀκτωβρίου 2014 ὅτι χάσαμε κι ἐμεῖς τὴν προηγούμενη μέρα τὸν Ντάγκλας μας... Ἡ εὐαισθησία τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου ἦταν κυριολεκτικῶς ἐξαιρετικὴ...

Λίγες μέρες πρὶν ἀποβιώσει (καὶ συγκεκριμένα λίγες μέρες προτοῦ μπεῖ στὸ Γενικὸ Κρατικὸ Νοσοκομεῖο γιὰ τελευταία φορὰ), τὸν εἶχα πετύχει νὰ βγαίνει ἀπὸ τὸν *Ναυτίλο*, τὸ γνωστὸ μικρὸ (καὶ ἄκρως ἐνημερωμένο) βιβλιοπωλεῖο τῆς ὁδοῦ Χαριλάου Τρικούπη, μεταξὺ Ἀκαδημίας καὶ Σόλωνος, ἀπ' ὅπου διέρχονται πλεῖστοι ὅσοι φιλιναγνώστες δυσεύρετων τίτλων· τὸν εἶχα πετύχει φορτωμένον μὲ δυὸ τσάντες βιβλία ποὺ εἶχε

προμηθευθεῖ πρὸς μελέτην. Διάβαζε καὶ στὸ νοσοκομεῖο ἀκόμα, στὸ κρεβάτι τοῦ μεγάλου πόνου. Ἐκεῖ μάλιστα, ἀνάμεσα σὲ ἐνέσεις βολταρέν, γιὰ νὰ τοῦ «μαλακῶνει» ὁ πόνος, διόρθωσε τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια καὶ φιλοτέχνησε τὸ ἐξώφυλλο τοῦ Ἄμλετ, τοῦ μεταφράσματος τοῦ Διονύση Καψάλη ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Gutenberg τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2015, τέσσερις μῆνες προτοῦ ἐκμετρήσει ὁ φίλος μου τὸ ζῆν. Στὸν κολοφῶνα τοῦ βιβλίου διαβάζουμε: «... τὴ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων ἔκανε ὁ Δημήτρης Ἀρμάος...».

Τὸ τελευταῖο βιβλίο ποῦ ἐπιμελήθηκε ὁ φίλος μου ὁ Δημήτρης ἀνήκει στὴ συνάδελφο Κίρκη Κεφαλέα, καθηγήτρια Συγκριτικῆς Λογοτεχνίας στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ παλιὰ γνωστὴ μου, καθὼς τὴν εἶχα γνωρίσει ἀπὸ τότε ποῦ συμπέσαμε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴ Γερμανία, ὅταν στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '80 συγγράφαμε τὶς διδακτορικὲς διατριβές μας. Πρόκειται γιὰ τὸ «Κραταῖα ὡς θάνατος ἀγάπη — Τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία», ἓνα βιβλίο-κομψοτέχνημα 328 σελίδων. Στὸν ὑψηλῆς αισθητικῆς ἀξίας κολοφῶνα του διαβάζουμε: «... τὸ κείμενο ἐπιμελήθηκε ὁ Δημήτρης Ἀρμάος, ποῦ κατάρτισε καὶ τὸ εὔρετήριο... τὸν Μάρτιο τοῦ 2015... ». Χάριν τῆς ἱστορίας τοῦ πράγματος σημειῶνω ὅτι εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμ. 2841 ἐκδεδομένο βιβλίο τῶν Ἐκδόσεων Gutenberg.

Ὅταν πληροφορήθηκα τὸν θάνατο τοῦ φίλου ἔγραψα τὸ ἐπόμενο ποίημα, φτιαγμένο μὲ λέξεις ποῦ «μᾶς» ἀφοροῦσαν. Εἶναι ἓνα ποίημα φανερό καὶ κρυπτικὸ ταυτόχρονα καὶ τὸ ἔχω ἐντάξει στὴν ὑπὸ ἔκδοση ποιητικὴ συλλογὴ μου *Ἀόρατη ἀχτίδα*, ἓναν τρόπον τινὰ «εὐχαριστήριο τόμο» στὸν ὑπερρεαλισμό... — καὶ «ὑπερ-ρεαλιστικὴ» εἶναι στ' ἀλήθεια ἡ

ἐκδημία τοῦ Δημήτρη Ἀρμάου, τοῦ φίλου μου μὲ τὶς πιὸ ἀψηλές κί
εὐαίσθητες ἀντένες⁵⁶...

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΜΑΟΣ, 31 ΜΑΪΟΥ 2015

Ἀποχωρῶν ἀρματολίκια ἐπῆρες
μὲ λέξεις ὑλικές γι' ἀποσκευές σου
καὶ γούρι σου στὸ πέρασμα ἀναπτῆρες
γιὰ τὰ πουράκια τοῦ Κενταύρου Νέσσου.

Φονιάδες μοναχῶν ἀπ' τὸ ἀντιμόνιο
περνοῦν ἀπ' ὦρα βάδην σ' ἓνα canto
τοῦ *Paradiso* μὲ δισσὸ μνημόνιο.

Τοὺς ὀρφισμοὺς συντρέχει τὸ ὕφος — κὰν τὸ
δεῖς ὡς σκυτάλη λυρικῶν δηώσεων·

ἢ καὶ ὡς ὄντ' ἀβιαίων ἐντυπώσεων.

Κέρκυρα, 10 Αὐγούστου 2018

⁵⁶ Δημήτρη Ἀρμάου, *Βίαιες ἐντυπώσεις τῶν ἐτῶν 1975-2007*, σ. 300 [Ἑλεγεῖο : Χ. Δ. Τ.]